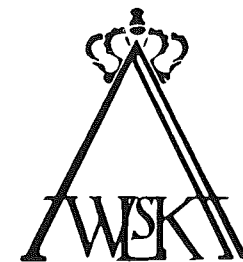


ACADEMIAE ANALECTA

BIJDRAGEN DOOR

R. VANDEPUTTE, M. STORME,
H. COLPAERT, R. CALCOEN



1984

PALEIS DER ACADEMIËN — HERTOOGSSTRAAT, 1
BRUSSEL

Th. A. MANN (1735-1809)
EEN BIO-, BIBLIOGRAFISCHE STUDIE

DOOR

Hektor COLPAERT

DEEL I¹ INLEIDING

Één van de talrijke personen die in het laatste kwart van de 18de eeuw een rol speelden in de politieke, kerkelijke en wetenschappelijke wereld van de Oostenrijkse Nederlanden, is abbé Th. A. Mann (1735-1809). Deze boeiende mens was kartuizer te Nieuwpoort, kanunnik van het Kortrijkse kapittel, lid van de Academie en van de Commissie voor de Studiën, en bovenal lid van de „*République des Lettres*”.

Tot nog toe stond hij vooral bekend als meteoroloog², economist³ en demograaf⁴. Hierover werd ook reeds één en ander gepubliceerd. Natuurlijk wist men ook wel dat hij natuurwetenschappelijk en historisch werk had geschreven maar het bleef bij een weten. Heel recent heeft Dr. J. Roegiers nog de aandacht gevestigd op zijn religieuze geschriften⁵. In alle nationale biografische woordenboeken kan men over hem nagenoeg dezelfde realia lezen, vooral ontleend aan Reiffenberg⁶. Deze laatste verschafte zelfs een zeer uitvoerige bibliografie.

Wat is echter van Manns werk bewaard gebleven? Waar is het nu te vinden? Welke waarde had het in zijn tijd en heeft het nu? Kan het vage beeld, dat uit de bestaande biografische notities te voorschijn komt, niet verduidelijkt worden door de camera alleen op Mann te richten en de bronnen door te maken vanuit die optiek? Op die vragen hebben we gepoogd een antwoord te geven.

This Reflexion fully justifies that excellent Remark of the great Lord Bacon, that „... a little Philosophy enclineth men's minds to Atheism; but depth in it brings them about again to religion: for while the mind of man looketh upon second causes scattered, it may sometimes rest in them; but when it beholdeth the chain of them confederate and linked together, it must needs fly to Providence and Deity”.

Aangehaald door Th. A. Mann zelf. AAR, map L'abbé Mann.

¹ In de licentiaatsverhandeling, zoals ze in 1981 aangeboden werd, bevat deel I niet de inleiding maar wel een bibliografische studie. In de voetnoten wordt herhaaldelijk naar deze studie verwezen.

² L. DUFOUR, *L'œuvre météorologique de T.-A. Mann (1735-1809)*. – *Ciel et Terre*, 1948, nrs. 1-2, 1-15.

³ P. HARSIN, *Un économiste aux Pays-Bas au XVIII^e siècle, l'abbé Mann*, Leuven, 1933.

⁴ J. THONISSEN, *Un précurseur de Malthus*. – *Bulletins de l'Académie royale de Belgique*, 2^e série, dl. XXXI, 1871, p. 435-49. C. STANGELAND, *Pre-Malthusian doctrines of population*, herdruk 1966, p. 321-24. H. VAN HOUTTE, *Avant Malthus. La théorie de la population et le mouvement en faveur de la petite culture dans les Pays-Bas à la fin de l'Ancien Régime*. – *Mélanges Moeller*, dl. II, 1914, p. 420-8.

⁵ J. ROEGIERS, *Joséphisme et Église belge*. – *Historica Lovaniensa*, dl. 60, 1976, p. 219. ID., *Die Bestrebungen zur Ausbildung einer Belgischen Kirche und ihre Analogie zum österreichischen (theresianischen) Kirchensystem*, p. 88. – E. KOVÁCS, *Katholische Aufklärung und Josephinismus*, Wenen, 1979. ID., *Kerk en Verlichting in de Zuidelijke Nederlanden*. – *NAGN*, dl. 9, 1980, p. 415.

⁶ G. DE REIFFENBERG, *Éloge de l'abbé Mann*. – *Nouveaux mémoires de l'Académie Royale des sciences et Belles-Lettres de Bruxelles*, dl. VI, 1830, p. 1-38.

De eerste gegevens over het leven van Mann vonden we in het reeds genoemde werk van Reiffenberg, maar ook bij Goethals⁷, Mailly⁸, De Grauwe⁹ en in de nationale biografische woordenboeken. De belangrijke correspondentie met J. Banks¹⁰ welke nog maar heel weinig, en die met Th. Astle¹¹, welke nog helemaal niet is gebruikt, verschaftte een bijzonder boeiende en revelerende kijk op Mann. Vervolgens zijn we, in zijn voetspoor, naar die plaatsen in Vlaanderen gegaan, waar hij nog enigermate voortleeft. We trokken naar het Engels klooster in Brugge, waar tot voor kort een restant van de Nieuwpoortse kartuizerbibliotheek werd bewaard en naar het Brugse rijksarchief voor de archieven van de gemeente Nieuwpoort. In Kortrijk vonden we de *Acta Capituli* van de kanunnikengemeenschap waartoe Mann behoorde; de archieven van de Académie Royale te Brussel bezorgden ons zoveel informatie dat we ze niet allemaal konden verwerken. In het Algemeen Rijksarchief lazen we onder andere de verslagboeken van de Commissie voor de Studiën. Door het doornemen van eigentijdse periodieken als *Gentleman's Magazine*, *Journal des Sçavans* en *L'esprit des Journaux* probeerden wij ons een idee te vormen van zijn aanwezigheid op het wetenschappelijk en literair forum, zowel in de Nederlanden, als in Frankrijk en Engeland.

Tenslotte kan men een persoon niet juist beoordelen als men zijn werk niet kent. Ook dat hebben we doorgenomen, zij het dan voor een deel op een vrij oppervlakkige manier. Dat kon niet anders gezien het korte tijdsbestek, het omvangrijke oeuvre dat Mann heeft nagelaten en zijn encyclopedische kennis. Meteen is het duidelijk dat deze biografische schets onvolledig is. Zij lijkt op een onvoltooide puzzle. Het kader, waarbinnen het portret moet komen, is gelegd. Er

⁷ F. V. GOETHALS, *Histoire des lettres, des sciences et des arts en Belgique et dans les pays limitrophes*, dl. 2, Brussel, 1840, p. 319-73.

⁸ E. MAILLY, *Histoire de l'Académie Impériale et Royale des sciences et belles lettres de Bruxelles. — Mémoires couronnés*, dl. XXXIV, 1883. Wanneer verder naar Mailly verwezen wordt, is telkens dit deel XXXIV bedoeld.

⁹ J. DE GRAUWE, *Monasticon belge*, dl. III, *Province de Flandre Occidentale*, vol. 4, Luik, 1978, p. 1230-62.

¹⁰ Sir Joseph Banks (1743-1820) nam deel aan de eerste expeditie van kapitein Cook. Hij werd in 1778 president van de beroemde Royal Society en bleef het tot zijn dood. Het behoort tot zijn grote verdienste talrijke wetenschapslui onder wie Herschel in hun werk te hebben gesteund. *DNB*, dl. I, p. 1049. De briefwisseling welke Mann met hem voerde, werd reeds uitgegeven. O. DELEPIERRE, *Lettres de l'abbé Mann sur les sciences et les lettres en Belgique, 1773-1788*, Brussel, 1845. De titel is misleidend want de laatste opgenomen brief dateert van 1799. Een groot aantal van deze brieven is uitgegeven in de originele, Engelse versie door H. ELLIS, *Original Letters of Eminent Literary Men*, Londen, 1843.

¹¹ Th. Astle (1735-1803) trad in overheidsdienst als archivaris. Werd lid van de Society of Antiquaries in 1763 en van de Royal Society in 1766. Publiceerde onder meer de oude archieven van het Engels parlement. In 1783 benoemd tot hoofdarchivaris van de staatsarchieven in de Tower. Reiste verscheidene keren naar het continent „with literary objects”. *DNB*, dl. I, p. 675-7. De zeer interessante brieven van Mann aan Astle lopen over de jaren 1785-1801 en worden bewaard in de Koninklijke Bibliotheek (KB, hs. II 6700).

zijn de duidelijk belangrijke feiten die als kleurrijke oriëntatiepunten een houvast bieden. Maar er zijn nog grote lege plekken. Een aantal stukken zijn verloren gegaan, of zelfs door de geportretteerde achtergehouden. Andere zijn te vinden maar moeten nog gezocht worden. Van enkele stukjes weet men niet goed waar ze bijpassen. Misschien legt men ze op een verkeerde plaats.

Misschien verkrijgt men zich op een detail, een kleur; men kan te grote waarde hechten aan een denkbeeldige lijn en daardoor het totaalbeeld lichtjes verwringen. Het resultaat is tengevolge daarvan onaf, het portret onvolledig. Toch loont het de moeite dat resultaat aan belangstellenden te tonen; dat hoopt tenminste de puzzelaar.

DEEL II

Th. A. MANN (1735-1809): EEN LEVENSSCHETS

HOOFDSTUK I: EEN ONRUSTIGE LEERTIJD (1735-1758)

„il jugeait indigne d'un philosophe de soumettre sa raison à la croyance du vulgaire, à l'humanité de la foi”¹.

Théodore-Augustin Mann werd geboren op 22 juni 1735 in het Engelse graafschap York. Over afkomst en jeugd is tot nu toe niet veel geweten. Reiffenberg, die er een tamelijk „hagiografische” stijl op na houdt, heeft direct of indirect inzage gehad in autobiografische notities² van Mann en is de enige die ons hierover weet in te lichten. Volgens hem waren zijn ouders „mieux partagés du côté des mœurs et de la probité, que de celui de la fortune”³. Over de moeder wordt verder niet gesproken. De vader oefende gedurende veertig jaar het beroep uit van „surveyor”, een soort ingenieur-directeur van bruggen en wegen. Vader Mann bezorgde zijn zoon een verzorgde opvoeding, „dans les meilleures écoles d'humanités de la province”⁴. Théodore bleek een goed student en maakte flinke vorderingen in Latijn, Grieks, mythologie, geschiedenis van de oudheid en van Engeland. Deze klassieke humanioravorming werd op merkwaardige wijze thuis aangevuld. Zijn vader was een gepassioneerd en niet onverdienstelijk liefhebber van positieve wetenschappen als wiskunde, natuurwetenschappen en astronomie. Ook zoon Théodore voelde zich daartoe aangetrokken omdat ze aan zijn zin voor exactheid en logisch denken tegemoet kwamen. Vermits deze vakken op school geen of nauwelijks enige aandacht kregen, gaf zijn vader hem de eerste beginselen mee. Fysica, botanica en de letteren „servaient de délassemens au jeune philosophe”⁵; heraldiek hield hem ook een tijdje bezig. Net als zijn vader trouwens, leerde hij al snel bij het lezen notities te nemen en er zijn bedenkingen aan toe te voegen⁶. Vader Mann zal wel met genoegen de ijver van zijn zoon hebben gade-

¹ REIFFENBERG, p. 5.

² „... dont il ne rend point compte dans ses mémoires autographes, ...” ID., p. 3. Zie ook hoger, p. 2.

³ ID., p. 1.

⁴ *Ibidem*.

⁵ ID., p. 2.

⁶ ID., p. 2.

geslagen die, volgens Reiffenberg, evolueerde tot een vroegrijpe jongeman „sans passer par l'adolescence ni la jeunesse”⁷.

De vader scheen deze wetenschapsbeoefening echter als zuivere liefhebberij te willen houden en zag er voor zijn zoon letterlijk geen brood in. Hij stuurde hem naar Londen voor verdere studies en liet hem de keuze tussen een loopbaan als advocaat en een carrière in de handel. Hier nam het leven van Théodore voor de eerste keer een beslissende wending. De jongeman trachtte zich aan de wil van zijn vader te onderwerpen. De studies bevielen hem echter niet. Dit feit en misschien nog andere ervaringen⁸, brachten zulke spanningen teweeg dat hij er ziek van werd. Hij keerde enkele maanden naar huis terug, probeerde het daarna nogmaals in Londen maar kwam tot het besluit dat de situatie onhoudbaar was. Onverzettelijkheid van vader en zoon sloten een compromis uit en maakten de crisis alleen erger. En vermits de jongen ervan droomde naar het vasteland te reizen zoals veel van zijn landgenoten, iets wat zijn vader tot dan toe geweigerd had, besloot hij èn zijn ouders èn zijn land te verlaten. Einde 1754, negentien jaar oud, keerde hij Engeland de rug toe.

Hij trok naar Frankrijk en kwam in Parijs terecht. J. Gillow merkt op dat „he managed to subsist in some unexplained manner”⁹. Inderdaad, ook Reiffenberg geeft hierover geen inlichtingen. Hoe kwam de jonge Engelsman aan de kost? Waar verbleef hij? Welke mensen leerde hij kennen? Het blijven vraagtekens.

Enkele feiten werpen toch enig licht op deze tijd. In Parijs waren er op dat ogenblik een Engels seminarie, een klooster van Engelse benedictijnen en nog een drietal Engelse nonnenkloosters gevestigd, opgericht in de 16de of 17de eeuw, na de godsdienstige moeilijkheden in Engeland¹⁰. Er was natuurlijk ook de Britse ambassade. Het is goed mogelijk dat hij bij deze landgenoten steun heeft gezocht en gevonden¹¹.

Een tweede feit geeft ons een antwoord op de vraag wat hem tijdens zijn twee jaar durend verblijf te Parijs vooral bezig hield. Vóór hij Engeland verliet, volgens Reiffenberg vanaf zijn veertien of vijftien jaar, was hij gaan twijfelen aan het geloof dat hij van zijn protestantse ouders had meegekregen¹². „Les pères avaient été des aveugles, mais les fils seraient les enfants de la lumière”¹³. In alle zogenaamd geopenbaarde godsdiensten stootte zijn kritische geest op tegenstrijdig-

⁷ ID., p. 1.

⁸ „... et quelques autres causes dont il ne rend point compte dans ses mémoires autographes, ...” ID., p. 3.

⁹ J. GILLOW, *Bibliographical Dictionary of the English Catholics*, dl. IV, Londen, 1885, p. 402.

¹⁰ *A short chronological account of the religious establishments made by English Catholics on the continent of Europe*. Uitgegeven werk 46.

¹¹ Zo verbleef zijn vriend Needham (zie verder p. 117) in 1767 een tijd in het Engels seminarie. AAR, *Map Correspondance 1759-1769*, brief van Neny aan Needham.

¹² Een echo hiervan vindt men in het niet-terugggevonden handschrift *Notice sur des diverses sectes des Chrétiens, et sur la religion naturelle*. En angl. REIFFENBERG, p. 23, nr. 5.

¹³ P. HAZARD, *La pensée Européenne au XVIII^e siècle*, dl. 1, Parijs, 1946, p. 41.

heden en nonsens. Het christendom, zoals het door de Katholieke Kerk werd verkondigd, leek hem nog het minst aan dit euvel te lijden. Hij ontdekte er toen echter nog niet het onveranderlijk karakter in, het vaste plan van de goddelijke wijsheid, die volgens hem het waarmerk van de „ware” godsdienst waren. Wat hij zocht was zekerheid, bewijzen. De natuur en de menselijke rede dwongen hem een Opperwezen te aanvaarden, „l'Être suprême”, Schepper en Behoeder van al wat is. Dit te weten volstond. Als vanzelf was hij, beïnvloed door het heersende geestelijk klimaat, bij het deïsme terecht gekomen. „Le déïsme, ..., n'impliquerait plus d'acte de foi, étant le résultat d'une pure opération intellectuelle aboutissant à une affirmation élémentaire et suffisante : l'existence de Dieu”¹⁴. Als „philosophe” vond hij het vernederend te moeten geloven en zijn verstand te onderwerpen.

Met zulke opvattingen en twijfels belandde hij in Parijs „en un temps où les conflits pour cause de religion étaient à l'ordre du jour, ...”¹⁵. Daar woedde inderdaad sinds jaren een bittere strijd tussen jansenisten en ultramontanen. De partijen werden daarin „bijgestaan” door Hof en Parlement zodat de meest verscheiden belangen elkaar doorkruisten¹⁶. Fanatisme aan beide kanten berokkende het christendom misschien meer schade dan de „philosophes” het ooit hadden kunnen aanbrengen. Bovendien leidde deze nefaste strijd de aandacht af van de uitdaging die van de steeds stoutmoediger „verlichte” ideeën uitging¹⁷. In deze sfeer leefde het christelijke Parijs ca. 1750.

Zijn opvattingen werden opnieuw aan het wankelen gebracht. Heeft het overtuigd-katholieke deel van de Engelse kolonie indruk op hem gemaakt? Hij maakte in elk geval kennis met een apologetisch christendom en las en herlas Bossuet. Het *Discours sur l'histoire universelle* boeide hem sterk. Uit zijn lectruren blijkt dat hij vooral het tweede deel las; *La suite de la religion*¹⁸. Het was alsof Bossuet zich tot hem persoonlijk richtte, toen hij schreef: „Si notre esprit naturellement incertain, et devenu par ses incertitudes le jouet de ses propres raisonnements, a besoin, dans les questions où il y va du salut, d'être fixé et déterminé par quelque autorité certaine; quelle plus grande autorité que celle de l'Église catholique, qui réunit en elle-même toute l'autorité des siècles passés, et les anciennes traditions du genre humain jusqu'à sa première origine”¹⁹? Sterker

¹⁴ P. HAZARD, *La pensée Européenne au XVIII^e siècle*, dl. 1, Parijs, 1946, p. 152.

¹⁵ E. RÉGNAULT, *C. de Beaumont, archevêque de Paris*, dl. 1, Parijs, 1882, p. 367.

¹⁶ *Id.*, passim.

¹⁷ In 1752 schreef paus Benedictus XIV: „Nous ne pouvons nier qu'aujourd'hui, il n'y ait dans le monde des personnes recommandables par leurs talents et leurs études; mais elles ne perdent que trop leur temps dans des questions peu importantes et dans des disputes scandaleuses entre elles, pendant que leur unique objet devrait être de combattre et d'extirper l'athéisme et le matérialisme...”. Geciteerd in E. PRÉCLIN en E. JARRY, *Les lettres politiques et doctrinales aux XVII^e et XVIII^e siècles*. — *Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, dl. XIX, 2, 1955, p. 736.

¹⁸ KB, hs. 20094, Excerpta, ff. 77-80. Zie handschrift l. 16.

¹⁹ BOSSUET, *Discours sur l'histoire universelle*. — *Œuvres complètes de Bossuet*, dl. 4, 1863, p. 228.

nog: „... toute secte qui ne montre pas sa succession depuis l'origine du monde n'est pas de Dieu”²⁰. Bossuet overtuigde hem ervan dat alleen de Katholieke Kerk de ene en eeuwige waarheid had bewaard. Op 4 mei 1756, dus anderhalf jaar na zijn vertrek uit Engeland, bekeerde hij zich tot het katholicisme²¹. Eens zijn besluit genomen zou hij niet meer twijfelen aan de juistheid van de katholieke leer. Of zijn de *Principes métaphysiques des Êtres et des Connoissances*²² onder andere ook een poging om voor zichzelf en de buitenwereld te bevestigen dat hij de goede keuze had gedaan? De belangrijke stap die hij toen zette, zou in elk geval op zijn ganse leven een blijvende stempel drukken.

Niemand minder dan Mgr. de Beaumont²³, aartsbisschop van Parijs, nam hem als bekeerling in de Kerk op. Het is best mogelijk dat zulk een gebeurtenis, omwille van de tijdsomstandigheden, in de lokale Kerk een grotere betekenis kreeg. Misschien raakte de jonge Mann daardoor in de betere middens bekend. Indien hij plagerijen te verduren had van de eerder sceptische „société de Paris”²⁴, dan moet hij van anderen toch ook steun hebben gekregen. Mann is er heel zijn leven in geslaagd contacten te leggen met de betere kringen en voelde zich in een aristocratisch milieu duidelijk op zijn gemak, ook in Parijs. De volgende gebeurtenissen bewijzen dat.

In 1756 begon de Zevenjarige Oorlog waardoor Engeland en Frankrijk met elkaar in conflict raakten. Mann moest uit Parijs weg. Hij durfde niet terug naar Engeland omdat zijn vader bedreigingen had geuit. Daarom besloot hij naar Spanje te trekken, voorzien van aanbevelingsbrieven van Dom Jayme Masones y Linia²⁵, voor niemand minder dan Richard Wall, Spaans minister van buitenlandse zaken²⁶, en de graaf d'Aranda²⁷. Zijn bedoeling was een militaire loopbaan te beginnen. Ofwel waren de aanbevelingsbrieven erg overtuigend opgesteld, ofwel viel hij bij Wall in de smaak, ofwel had men een tekort aan Engelse soldaten. Wall nam hem in elk geval een tijd in zijn huis op, bezorgde hem een koninklijke „studiebeurs” en een plaats in een regiment. Omdat het eentonige leven en het gebrek aan boeken hem verveelden, vroeg en kreeg hij toestemming

²⁰ *Ibidem*.

²¹ REIFFENBERG, p. 6.

²² *Principes métaphysiques des Êtres et des Connoissances*, Wenen, 1807. Uitgegeven werk 49.

²³ Chr. de Beaumont (1703-1781) was sinds 1746 aartsbisschop van Parijs. In tegenstelling tot zijn voorgangers leidde hij zijn bisdom met vaste hand en schuwde de conflicten niet. Het Parlement viel hem om zijn uitgesproken ultramontaanse houding aan, en de koning was het met hem vaak oneens om de harde politiek die hij voerde in de kwestie van de biechtbriefjes. De Beaumont veroordeelde ook werken van „philosophes” als Helvétius en J.-J. Rousseau. *DHGE*, dl. 7, 1934, kol. 204-6. Zie ook Régault.

²⁴ REIFFENBERG, p. 6.

²⁵ Waarschijnlijk Spaans ambassadeur in Parijs. Over hem werden geen gegevens gevonden.

²⁶ Richard Wall (1694-1778); maakte carrière in Spaanse dienst. Begon als vrijwilliger bij de Spaanse vloot en was in 1756 luitenant-generaal en minister van buitenlandse zaken. *DNB*, dl. XX, p. 553.

²⁷ Grootmeester van de artillerie. Verdere gegevens ontbreken.

naar de militaire academie van Barcelona te trekken. Door omstandigheden diende hij eerst drie maand te wachten in Saragossa en toen groeide bij hem het verlangen om zich af te zonderen in een „vrome eenzaamheid”²⁸. Terwijl hij met niemand over zijn plan sprak, volgde hij gedurende één jaar de lessen aan de militaire academie²⁹.

Op dat ogenblik maakte het werk van de veelwetende, zeer belezen benedictijn Benito Jeronimo Feijóo in Spanje furore³⁰. Het is jammer dat we niet weten wat Mann precies van het achtdelige „*Teatro critico universal*” gelezen heeft³¹, maar zeker is dat Feijóo hem om een of andere reden aansprak.

Deze geleerde monnik koesterde een grenzeloze bewondering voor Fr. Bacon, R. Boyle, Newton en „andere buitenlandse experimentele onderzoekers”. Hij wou het achterlijke Spanje „op de hoogte brengen van nieuwe ontdekkingen en uitvindingen, (het) bevrijden van ingewortelde vooroordelen en (het) in contact brengen met de vorderingen der beschaving”. Hij poogde ook „geloof en weten te verzoenen en (dit) grote probleem op te lossen, dat voor de Kerk in de achttiende eeuw het brandendste van al haar problemen was”³².

Heeft de lectuur van zijn werk Mann beïnvloed? Inspireerde het voorbeeld van de monnik, die slechts leefde voor de studie, literaire arbeid en onderwijs, hem bij zijn beslissing? Het valt voorlopig niet te achterhalen. Zeker is dat hij na één jaar, in 1758, de militaire academie en Spanje verliet om zich terug te trekken in de afzondering en de rust van het enige Engelse kartuizerklooster op het vasteland, te Nieuwpoort³³.

²⁸ REIFFENBERG, p. 8.

²⁹ *Dictées de l'Académie militaire à Barcelone*, en espagnol. Id., p. 24, nr. 12. Een niet-teruggevonden handschrift.

³⁰ B. J. Feijóo y Montenegro (1676-1764), Spaans benedictijn en polygraaf. Besteedde zijn ganse leven aan studie, onderwijs en het schrijven van boeken. Professor in de theologie in Oviedo. Zijn groot werk was het achtdelige *Teatro critico universal*. „Une intelligence de premier ordre, une très vaste érudition, une grande maturité de jugement, une merveilleuse pénétration d'esprit critique et toutes les qualités de l'écrivain-né”, kwamen hierin tot uiting. *DHGE*, dl. 16, kol. 822-35. „Ses livres avaient la rare qualité d'intéresser tous les Espagnols, grands et petits; aussi eurent-ils une très grande masse de lecteurs”. Id., kol. 831.

³¹ *Extraits et traductions de quelques pièces du Théâtre Critique du P. Feijóo*. En espagnol. — Reiffenberg, p. 24, nr. 15. Niet-teruggevonden handschrift.

³² G. SCHNÜRER, *De Katholieke Kerk en de beschaving in de achttiende eeuw*, Haarlem, 1952, p. 309-312.

³³ De precieze datum wordt nergens vermeld.

HOOFDSTUK II : KARTUIZER IN NIEUWPOORT (1758-1777)

„The typical philosophe, then, was a cultivated man, a respectable scholar and scientific amateur”¹.

„L'éclectique est un philosophe qui, foulant aux pieds le préjugé, la tradition, l'ancienneté, le consentement universel, l'autorité, en un mot tout ce qui subjugué la foule des esprits, ose penser de lui-même, remonter aux principes généraux les plus clairs, les examiner, les discuter, n'admettre rien que sur le témoignage de son expérience et de sa raison; et de toutes les philosophies qu'il a analysées sans égard et sans partialité, s'en faire une particulière et domestique qui lui appartienne ...”².

De jongeman had dus geopteerd voor de strengste beschouwende orde die de Kerk kent. Men kan zich afvragen of het wel een wijze beslissing was. Honger naar wetenschap en een verlangen naar rust en afzondering dreven hem naar een monachale levenswijze. „Ce goût d'application et l'amour de la retraite qui en était une suite lui firent quitter l'état militaire et l'Espagne, pour se faire chartreux en Flandre ...”³. Dit schreef hij in 1784 in een krantenartikel voor *L'Esprit des Journaux*. Het is begrijpelijk dat hij zijn intiemste gedachten en gevoelens niet zo maar aan het grote publiek prijs gaf maar toch valt het op dat er van een verlangen naar God helemaal geen sprake is. Dat moet nochtans de essentiële beweegreden zijn voor iemand die deze bij uitstek contemplatieve levenswijze kiest. „Ce qui lui importe uniquement comme religieux contemplatif, c'est de savoir quelle voie peut le conduire le plus directement et le plus sûrement à la contemplation et le disposer le plus parfaitement à en atteindre les plus hauts degrés ... (Cette voie) c'est l'amour de Dieu, surtout l'amour unitif, „extatique”, c'est-à-dire celui qui fait oublier le „moi” et rend l'âme spirituellement vierge”⁴. Was deze beweegreden wel in voldoende mate aanwezig?

Een tweede reden waarom men aan de juistheid van zijn keuze kan twijfelen is dat de monnikengemeenschap te Nieuwpoort wegwijnde. Er kwamen te weinig novicen binnen zodat men gerust mag veronderstellen dat de prior aan nieuwe kandidaten weinig eisen kon of durfde stellen. Vóór Mann intrad heerste

¹ P. GAY, *The Rise of Modern Paganism. — The Enlightenment: an Interpretation*, dl. 1, Londen, 1970, p. 14.

² Definitie uit de *Encyclopédie*, aangehaald in Hazard, dl. II, p. 48.

³ *L'Esprit des Journaux*, februari, 1784, p. 351.

⁴ *Art. Chartreux. — Dictionnaire de spiritualité*, dl. II, kol. 745.

er zelfs een slechte verstandhouding onder de monniken. De omstandigheden waren dus zeker niet ideaal, noch om een jonge man inzicht te verschaffen omtrent de juistheid van zijn keuze, noch om hem een goede opleiding te bezorgen.

Tenslotte probeerde hij in deze periode nog eens contact op te nemen en zich te verzoenen met zijn familie, die hij in jaren niet meer had gezien. Weerom stootte hij op de onverzettelikheden van zijn vader. „Après un an et demi d'épreuves dont la sévérité paternelle ne fut pas la moins rude, il fit sa profession religieuse”⁵. Was zijn keuze ook in zekere mate een vlucht? Een soort weerwraak? Een zich ontgoocheld afkeren van de wereld? Precies twintig jaar later zou hij schrijven: „... puisque les circonstances m'ont en quelque sorte banni de mon pays natal, contre ma volonté, ...”⁶. Helemaal gelukkig met de gang van zaken was hij dus zeker niet.

Toch was hij in Nieuwpoort ingetreden. Op 13 oktober 1759 werd hij geprofeest en één jaar later, op 20 september 1760 tot priester gewijd⁷.

Gedurende deze jaren en tot 1764 studeerde hij, naar eigen zegen, dertien tot veertien uur per dag⁸; voor hem de gelukkigste jaren van zijn leven⁹. Hij beschikte over een zee van tijd, had geen verantwoordelijkheid te dragen en kon in de goed voorziene kloosterbibliotheek¹⁰ ruimschoots aan zijn brede interesse voldoen. Uit deze periode dateren notities over theologie, over godsdienstige lectuur als de bijbel en de Kerkvaders, over ascese en mystiek. Hij maakte vertalingen van het leven van de H. Arsenius en de brief van St. Eucherius, *De contemptu mundi*. Hieruit blijkt dat hij eerlijk poogde de gekozen levensstaat te aanvaarden en te beleven. Hij las echter ook werken over geschiedenis en bestudeerde fysica van Newton. In dezelfde periode werd *L'Univers énigmatique* van Caraccioli¹¹ door hem in het Engels vertaald¹². Het loont de moeite hierbij

⁵ REIFFENBERG, p. 8.

⁶ DELEPIERRE, p. 34 (26 februari 1779). Telkens uit Delepierre geciteerd wordt, gaat het om brieven van Mann aan J. Banks. Zie ook p. iv, voetnoot 13. De meeste brieven werden verstuurd uit Brussel. Indien dit niet het geval was, wordt de woonplaats van de afzender er uitdrukkelijk bijgevoegd. Dit geldt trouwens ook voor de aangehaalde brieven van of aan andere personen.

⁷ J. DE GRAUWE, *Monasticon belge*, dl. III, *Province de Flandre Occidentale*, vol. 4, Luik, 1978, p. 1257.

⁸ *L'Esprit*, februari, 1784, p. 352.

⁹ REIFFENBERG, p. 8.

¹⁰ *Catalogue de la Bibliothèque du couvent supprimé des Chartreux anglais à Nieuport*. ARA, CRK, 74, 122. Zie verder p. 52.

¹¹ L. de Caraccioli (1721-1803), apologet en polygraaf. Oratoriaan. Leidde een zwervend bestaan. Dank zij zijn aangenaam karakter, zijn literaire kennis en zijn voorname afkomst vond hij toegang tot de hoogste kerkelijke kringen. Benedictus XIV en Clemens XIII bewezen hem eer. Via Duitsland kwam hij in Polen terecht en werd huisleraar bij prins Rewski. Tenslotte vestigde hij zich te Parijs, waar hij van zijn pen moest leven. Zijn oppervlakkige werken „respirent tous un grand respect pour la religion et la saine morale”. Zij hadden vooral succes bij „les ecclésiastiques de province”. *Biographie Universelle*, dl. 6, p. 643-5.

¹² *The enigmatical World, translated from the french of Caraccioli*. — Reiffenberg, p. 25, nr. 29. Niet-teruggevonden handschrift.

even stil te staan. Wat voor een werk was het dat hem dermate boeide dat hij het aan zijn landgenoten wou voorstellen?

L'Univers énigmatique is een apologetisch werk, gericht tegen de niet-katholieken, vooral echter tegen de deïsten¹³. Zoals de titel het reeds onderstreept, stelt Caraccioli dat de mens leeft in een wereld vol raadsels, onopgeloste en volgens hem onoplosbare vraagstukken en mysteries. „Ainsi au dessus de nos têtes, comme sous nos pieds; ... tout est énigme”¹⁴. Ook de wetenschapsmensen moeten hun onmacht bekennen en komen niet verder dan „meningen, opvattingen”¹⁵. Waarom wijzen de deïsten dan de mysteries, zoals ze door Christus zijn geopenbaard, af en construeren ze een eigen godsbeeld alsof ze God binnen het bereik van het mensenverstand kunnen brengen¹⁶?

Naast deze hoofdgedachte verdedigt hij met niet erg overtuigende argumenten de Kerk tegen aanvallen op haar leer (de eucharistie), haar leden (de kloosters), haar methoden (de inquisitie). Hij is ook duidelijk beïnvloed door de fysiko-theologie die leert dat de studie van de natuur onherroepelijk leidt tot bevestiging van het bestaan van God¹⁷.

Mann was het zeker niet met al deze opvattingen eens. Hij pleitte bijvoorbeeld voor minder maar betere kloosterlingen¹⁸ en voor de verhoging van de leeftijd voor kloosternovicen¹⁹, terwijl Caraccioli de bestaande situatie met klem verdedigde. Hij stond echter ongetwijfeld achter de fundamentele strekking van het werk. Gezien zijn deïstische opvattingen in zijn jeugd en zijn bekering tot het katholicisme voelde Mann zich waarschijnlijk gesteund in zijn keuze en misschien hoopte hij door de vertaling bij te dragen tot de bekering van zijn landgenoten. Misschien heeft het werk in hem ook apologetische neigingen wakker geroepen en heeft het hem aangespoord datgene te verwezenlijken wat volgens Caraccioli aan de „philosophes” niet gelukt was: „Voilà le résultat de tout ce que les incrédules ont imaginé: système et système, et jamais de démonstration”²⁰. De redelijkheid

¹³ „... Mais je tâcherai de jeter un ridicule sur la théologie de nos déistes, et de les convaincre d'absurdité”. CARACCIOLI, *L'Univers énigmatique*, Luik, 1760, p. iij.

¹⁴ CARACCIOLI, *L'Univers énigmatique*, Luik, 1760, p. 32.

¹⁵ „Les Sciences, elles-mêmes, que nous encensons avec tant de respect, ne sont, pour l'ordinaire, que de belles opinions, colorées du nom de vérité”. *Ibidem*.

¹⁶ „... ils ne rejettent la Religion révélée qu'à raison de ses mystères, et ils se persuadent bonnement qu'il n'y en a point à admettre un Etre souverain”. *Id.*, p. 36.

¹⁷ „Si une feuille s'agite, c'est lui qui la remue; si un grain de sable change de place, c'est lui qui le transporte”. *Id.*, p. 47. „J'aperçois Dieu jusques dans le plus petit mouvement de mes doigts”. *Id.*, p. 47.

¹⁸ „C'est une vérité dont la plupart du monde, je crois, à présent est convaincu, que moins de Religieux et Meilleurs, seroit un Bien general pour l'Eglise Catholique, et produiroit des Effets les plus favorables et desirables sur la Religion en general”. ARA, HV, 756 B, *Reflexions sur la Foi*, f. 185 v°. Zie handschrift 2.2. *Mémoire sur la population et l'agriculture*, p. 176. Uitgegeven werk 22.

¹⁹ ARA, HV, 756 B, *Reflexions sur la Foi*, f. 188 v°.

²⁰ CARACCIOLI, p. 203.

van het christendom bewijzen zoals men ook een meetkundige stelling kan bewijzen, dat zou hij proberen in zijn levenswerk ²¹.

Mann blonk in de kleine monnikengemeenschap waarschijnlijk uit door ijver en geestelijke begaafdheid en kon vlot met mensen omgaan. Deze kwaliteiten en het beperkte aantal kandidaten maakten dat hij op 8 juni 1764 tot prior werd verkozen, 29 jaar oud ²². Hij zette zich in om zijn eerste grote taak zo goed mogelijk te volbrengen.

Vooreerst stelde hij orde op zaken binnen de gemeenschap. Zoals hoger gezegd waren er vóór zijn intrede reeds moeilijkheden geweest in de Nieuwpoortse kartuis. Onder prior Fleming (1754-1761) heerste er zelfs grote onenigheid ²³. Waren er meningsverschillen gerezen over het beheer van de goederen? In 1768 had de nieuwe prior in elk geval „de orde in de kloosteradministratie hersteld” ²⁴. Enkele schaarse feiten zeggen iets over hem als geestelijke leider. Met de Arme Claren van Aire, Duinkerken en Rouen sloot hij een „association de prières” ²⁵ en hij preekte voor de monniken ²⁶, iets wat hij waarschijnlijk reeds deed vóór zijn benoeming. Onder zijn bestuur werd ook, vanaf 1768-69, een deel van het klooster herbouwd, nl. de bibliotheek, de toegang tot de kerk en tot de kapittelzaal en een kamertje ²⁷.

Zijn taak als prior bracht hem ook in contact met de buitenwereld. In de eerste plaats met de pachters die het land bewerkten dat eigendom was van de Kartuis. Zo maakte hij kennis met het Vlaamse landbouwleven; de grondsoorten, de gewassen, de methodes, de invloed van het klimaat, de boeren. De geleerde prior wou hen zelfs helpen, „willing to make Experiments” en gewapend met een „Course of Experimental Agriculture” ²⁸, maar hij kwam tot de vaststelling dat hij de voorkeur moest geven aan „the common practice of Flanders”. „... all are practicians; but practicians who are able to give a reason why the method they follow is the best, and why change in it would be detrimental” ²⁹.

Hij maakte ook kennis met de bewoners van Nieuwpoort. Hij kende de vissers, die verplicht waren een deel van hun vangst aan de kartuizers af te staan ³⁰. Hij raadpleegde hen zelfs wanneer hij zijn wetenschappelijke theorieën

²¹ Zie verder p. 108.

²² DE GRAUWE, p. 1257.

²³ *Ibidem*.

²⁴ REIFFENBERG, p. 9.

²⁵ DE GRAUWE, p. 1258.

²⁶ *Homiliae et Sermones Capitulares, partim latine, partim anglica, 1761-1774.* — REIFFENBERG, p. 25, nr. 38. Niet-teruggevonden handschrift.

²⁷ ARA, CRK, 466. DE GRAUWE, p. 1258.

²⁸ Dit is een werk van A. Young. Voor realia over deze persoon, zie verder p. 104.

²⁹ Brief van Mann aan dezelfde A. Young, 14 februari 1783, ARA, SSO, 2135, f. 202.

³⁰ „Op 29 oktober 1659 ... namen (de visschers) de verplichting op zich, aan het karthuizerklooster, zolang het zou bestaan, van iedere boot voor elke reis, een goeden tamelijke visch af te staan. Hiervoor werd een schuldbekentenis geteekend: de vischrente van de karthuizers geheeten”. J.



aan hun ervaring wou toetsen ³¹. De Nieuwpoortse magistraat zag ongetwijfeld graag dat de prior connecties had met de hoogste regeringskringen en hoopte langs hem regeringssteun te krijgen voor de bevordering van de welvaart van de bewoners ³². Dom Mann zette op hun verzoek in een verhandeling aan de bevoegde instanties uiteen over welke troeven de stad door haar ligging beschikte en trachtte de slechte reputatie van Nieuwpoort als ongezonde stad te ontzenuwen ³³. De toenmalige burgemeester De Brauwere drong aan op publicatie van deze verhandeling ³⁴. Om een of andere reden ging dit niet door ³⁵ en toen in mei 1793 het werk uiteindelijk toch zou gedrukt worden, beslisten de oorlogsomstandigheden er anders over. Het zesde deel van de *Mémoires de l'Académie*, waarin het zou opgenomen worden, verscheen nooit.

Tenslotte onderhield prior Mann zeker nog andere relaties met de buitenwereld, ook al zijn daar tot nog toe niet veel sporen van gevonden. Er was de relatie met de Grande Chartreuse, met de Vlaamse kartuizerkloosters, met Engelse weldoeners als Michael Blount II ³⁶ en ongetwijfeld met kennissen en vrienden. Hoe is het anders te verklaren dat hij als kartuizermonnik verkozen werd tot lid van de Academie te Brussel, nog vóór hij iets had gepubliceerd, en dat ca. 1775 zijn naam doorgedrongen was tot in de hoogste Engelse en Oostenrijkse regeringskringen ³⁷?

FILLIAERT, *Nieuwpoortsche Geschriften. Zo zag Juul Filliaert zijn Westhoek*, Langemark, 1980, p. 393. Mann slaagde erin dit recht nog eens te laten bevestigen door een decreet van 8 mei 1775. ARA, CRK, 466.

³¹ „Nos pêcheurs Flamands en parlent comme d'une chose connue et pratiquée de tout tems; et je puis dire ... que j'étois un peu honteux, en les interrogeant, s'ils avoient connoissance d'une telle pratique; ils furent surpris (de mon) ignorance d'un fait si commun parmi eux”. *Mémoire sur les huiles*, p. 261. Uitgegeven werk 8.

³² „Je joins ici l'extrait du passage regardant Nieuport dont j'ai eu l'honneur de parler à votre Reverence”. Brief van burgemeester De Brauwere aan Mann, (Nieuwpoort) 17 juli 1776, AAR, map *L'abbé Mann*.

³³ *Mémoire sur la ville et le port de Nieuport, composé pour la municipalité de cette ville*. Zie handschrift 7.11. De verhandeling is gedateerd 21 januari 1777.

³⁴ De Brauwere aan Mann (Nieuwpoort, 17 juli 1776), AAR, map *L'abbé Mann*.

³⁵ Waarschijnlijk teneinde raad, publiceerde de burgemeester zelf in 1791 een verhandeling waarin hij wees op het belang van de havenstad en op de gezonde lucht. Hij liet ze eerst door Mann verbeteren en schonk hem nadien een aantal exemplaren om ze in de Academie uit te delen. F. L. DE BRAUWERE, *Mémoire sur la situation, l'importance et la salubrité de l'air de Nieuport en Flandres et de ses environs*, Gent, 1791. Mann aan De Brauwere (13 januari en 15 februari 1791), RAB, *Archief van de stad Nieuwpoort*, 5009.

³⁶ Dom Mann schreef hem zes brieven (1764-1777). Zij bevinden zich niet meer in de Bodleian Library, Oxford (DE GRAUWE, p. 1232, voetnoot 2) maar zijn in 1974 aan de eigenaar J. J. Eyston terugbezorgd. Deze was niet te bewegen tot het maken van fotokopies, niettegenstaande herhaald schrijven. De familie Blount schijnt hechte relaties te hebben gehad met het vasteland want in 1770 is ene Henry T. Blount president van het Engels College te Douai (H. E. PETRE, *Notices of the English Colleges and Convents*, Norwich, 1849, p. 4). In 1783 nodigde Lord Arundal de communauteit uit zich te vestigen op zijn landgoed in Cornwall (DE GRAUWE, p. 1259).

³⁷ Zie verder p. 55 e.v.

Wat hij als prior ook deed, omstandigheden zowel binnen als buiten het klooster voorspelden de Kartuis een weinig rooskleurige toekomst. De kartuizer-gemeenschap was werkelijk te klein geworden³⁸ en ook de spanningen waren blijven bestaan³⁹. Een van de monikken was zelfs zwakzinnig geworden⁴⁰ wat de sfeer zeker niet verbeterde. Een deel van de kloostergebouwen verkeerde in een erbarmelijke staat en de financies om alles grondig te herstellen zullen wel ontbroken hebben. Toen men in 1784, na de opheffing van het klooster, een beschrijving van de inboedel en de gebouwen opmaakte zag één derde er nog stevig uit. Hiertoe behoorde de cel van de prior. Ze bestond uit de bibliotheek „qui est une très belle place et trois petites chambres bien boisées”⁴¹. De cel van de procurator was „passable”, en de andere cellen lagen er vervallen bij. In het klooster waren er ook drie kleine „Labouratoires” waarvan één herbouwd. Zonderde de prior zich meer en meer af van de groep om zich vooral aan onderzoek en studie te wijden? Dacht hij vooral aan eigen belangen? Vele tekenen wijzen daarop⁴². Zo is het treffend dat Mann de bibliotheek liet verbouwen terwijl de gemeenschap zeker dringender noden kende. In 1783 beschikte de Kartuis over een zeer ruim boekenbestand met 106 handschriften en „ca. 5000” gedrukte werken⁴³. Er bevonden zich vooral Latijnse werken, naast Engelse (939 nrs.), Franse, Italiaanse en Spaanse. Waren de laatste meegebracht door Mann? Opvallend is de grote verscheidenheid aan onderwerpen: godsdienstige lectuur natuurlijk zoals een aantal werken over theologie, moraal en kerkelijk recht, de ordestatuten, apologetische werken, maar ook werken over geneeskunde, natuurkunde, veel geschiedenis, heel wat filosofie, aardrijkskunde, astronomie en opvoedkunde. De Latijnse en Griekse klassieken, de laatsten in Latijnse vertaling, waren ruimschoots aanwezig naast werken over landbouw, tekenkunst en muziek; ook woordenboeken en literaire werken, met, eigenaardig genoeg, heel wat toneelstukken, vooral in het Engels. Sedert ca. 1770 was de Kartuis bovendien geabonneerd op verscheidene maandbladen als de *Journal des Sçavans*, *La clef du cabinet des princes de l'Europe* van Feller, *The gentleman's magazine*, *The London magazine* en *The monthly review*. J. F. Van de Velde⁴⁴ overdreef dus niet toen hij,

³⁸ In 1783, bij de opheffing van het klooster, bevonden er zich nog drie paters en twee lekebroeders in de Kartuis. ARA, CRK, 466.

³⁹ „L'abbé Mann prévoyait la chute prochaine d'un ordre dont les dissensions intestines diminueaient chaque jour son attachement pour lui sans affaiblir son respect”. REIFFENBERG, p. 10.

⁴⁰ Ch. Brooks, geprotest in 1769, „imbécile, parfois furieux depuis 1771”. ARA, CRK, 466.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² In 1783 verklaarde broeder J. Orford dat hij aan de prior vier pond sterling had geleend, „pour les menus plaisirs de ce religieux”. Hij bedoelde waarschijnlijk zijn proefnemingen. *Ibidem*.

⁴³ DE GRAUWE, p. 1237. Zie ook voetnoot 10, p. 48.

⁴⁴ J.-F. van de Velde (1743-1823). Groot erudiet en kerkhistoricus. Bibliothecaris van de Leuvense universiteit, later ook hoogleraar in de H. Schrift. Behoorde tot de hardnekkigste en bekwaamste tegenstanders van de jozefistische politiek. In 1788 werd hij door de regering verbannen maar hij keerde in 1789 reeds terug. In de volgende jaren slaagde hij erin, niettegenstaande de voortdurend

na zijn bezoek aan de Kartuis, september 1775, noteerde dat het klooster „une bibliothèque bien fournie, surtout en manuscrits ...”⁴⁵ bezat. Opmerkelijk is dat tussen 1764 en 1777, toen dom Mann prior was, heel wat nieuwe werken werden aangeschaft; na 1777 geen enkel. Het is duidelijk dat de literaire en wetenschappelijke belangstelling van de prior zwaar doorwoog. Tijdens dezelfde periode kwam lectuur in het klooster die men bij zulke strenge, van de wereld afgewende orde niet zou verwachten. Wat kon een kartuizermonnik hieruit putten dat zou bijdragen tot zijn heiliging? Was deze kartuizergemeenschap of was vooral zijn prior nog wel beziel met de idealen van de orde⁴⁶? Uit de verdere gebeurtenissen zal blijken dat het kloosterleven in Nieuwpoort hem om allerlei redenen erg zwaar viel, zeker vanaf 1773 en waarschijnlijk reeds enkele jaren vroeger. Zijn grote belangstelling voor de „République des lettres” was er één van en verklaart de aanwezigheid van de maandbladen.

Een andere reden waarom Mann er steeds meer aan dacht de Kartuis te verlaten was zijn gezondheid. Deze ging zienderogen achteruit. De klimaatsverandering, (van het zonnige Spanje naar het kille, vochtige Vlaanderen), het strenge kartuizerleven met de korte nachtrust en de lange officies in een koude kerk, het erg eenzijdige leven met de vele geestesarbeid, dat alles was volgens Mann zelf er oorzaak van dat hij, voor het eerst reeds in 1763, last kreeg van jichtaanvallen⁴⁷. Deze erge ziekte veroorzaakt hevige pijnen, vooral in de gewrichten⁴⁸. Zij werd zijn „vieux et fâcheux compagnon”⁴⁹, die hem niet meer zou verlaten. De aanvallen namen de volgende jaren in frequentie en hevigheid steeds toe. In 1772-73 kreeg hij een jichtaanval die 7 maand duurde en zo erg was dat hij hem van zijn gezichts- en spraakvermogen beroofde. Vermits Mann zijn ziekte vooral toeschreef aan het harde kloosterleven, lag het voor de hand dat hij een gelegenheid om er uit te stappen, te baat zou nemen.

Buiten het klooster was het klimaat al evenmin gunstig voor het kartuizerbestaan. In de Oostenrijkse Nederlanden werd in hetzelfde jaar 1773 de jezuiëten-

veranderende situatie, de universitaire privileges met wisselend succes te doen respecteren, tot de universiteit in 1797 werd opgeheven. *Biographie Nationale*, dl. XXVI, kol. 543-55.

⁴⁵ T. DE DECKER, *Reisaantekeningen van den eximius Van de Velde. — Annalen van den Oudheidkundigen Kring van het Land van Waas*, dl. 23, 1904-1905, p. 127.

⁴⁶ „But the call of the Carthusian was to heaven, here and now. For the cell to him was heaven, where at any time he might be favoured with the Beatific Vision and the sense of intimate union with God, ...” E. M. THOMPSON, *The Cartusian order in England*, Londen, 1930, p. 519.

⁴⁷ *L'Esprit*, februari, 1784, p. 352.

⁴⁸ Jicht is „een stofwisselingsstoornis waarbij het gehalte aan urinezuur van het bloed verhoogd is, ... Het is natriumuraat dat in verschillende delen van het lichaam wordt neergeslagen, namelijk in de pezen, de gewrichten en de huid”. *Winkler Prins. Medische Encyclopedie*, dl. 3, pp. 249-250. „Aussi vieux que l'homme comme l'atteste la préhistoire, ... D'emblée, l'affection reconnaît des causes morales et physiques, l'oïveté et la bonne chère ...”; R.-J. WEISSENBACH et F. FRANÇON, *Histoire de la médecine, de la pharmacie, de l'art dentaire et de l'art vétérinaire*, dl. 3, p. 223.

⁴⁹ DELEPIERRE, p. 12, (30 januari 1778).

orde opgeheven en Mann wist hoe men in regeringskringen dacht over de beschouwende orden⁵⁰. Hij had dus redenen genoeg om naar de maatschappij terug te keren.

Einde 1772 werd de Société Littéraire te Brussel omgevormd tot een volwaardige Académie Impériale et Royale des Sciences et Belles-Lettres. Dit bood Mann dé kans om snel (nog meer?) bekendheid te verwerven en, wie weet, een oplossing te vinden.

Sedert zijn verkiezing tot prior had Th. A. Mann minder tijd kunnen vrijmaken voor zijn geliefde studies. Toch waren de jaren 1764-1774 voor zijn intellectuele ontwikkeling zeer vruchtbaar. Hij las veel, nam notities en speelde met allerlei projecten, die wachtten op uitwerking. Heel wat van deze notities is (nog) niet teruggevonden, heel wat bevindt zich in het handschriftenkabinet te Brussel. Ze leren ons dat hij probeerde een overzicht te krijgen van alle menselijke kennis en haar samenhang. Hij interesseerde zich sterk voor astronomie, filosofie, metafysica, wiskunde en fysica. Hij stelde graag lijsten op, zo volledig mogelijke lijsten, van Engelse kloosters en colleges op het vasteland, van klassieke auteurs, van de beroemdste wiskundigen en fysici, van Engelse woordenboeken, van ontdekkingsreizen „depuis les premiers temps jusqu'à présent”⁵¹ enz. Telkenmale pogingen tot volledigheid, tot een soort alles-weten, alsof met de wetenschap van zijn tijd zowat het eindpunt was bereikt. Terzelfdertijd had hij door zijn nieuwe taak een stuk van Vlaanderen leren kennen en vulde hij door eigen natuurobservatie zijn boekenwijsheid aan⁵². Nu kwam deze kennis hem uitstekend van pas.

In oktober 1773 werd zijn eerste verhandeling in de Akademie voorgelezen. Zijn *Mémoire sur l'ancien état de la Flandre maritime* overtuigde de leden en in februari 1774 werd prior Mann, die natuurlijk op de steun van zijn vriend Needham⁵³ kon rekenen, verkozen tot lid⁵⁴. Hij legde onmiddellijk een verbazingwekkende activiteit aan de dag en in hetzelfde jaar las hij tijdens de academiezittingen nog vijf verhandelingen voor waarvan één in het Latijn. Men kan zich voorstellen dat de andere heren academieleden er wat verbauwereerd zaten tegenaan te kijken. J. de Crumpipen⁵⁵, die uiteindelijk de verantwoordelijkheid

⁵⁰ „... mais il était informé par feu S.E. le chef-président comte de Neny que l'état religieux, et nommément l'ordre dans lequel il était, se soutiendrait à peine au delà de la vie de l'impératrice-reine, ce qui le fit désirer de se mettre à l'abri de cette catastrophe, ...” MAILLY, p. 157.

⁵¹ *Listes chronologiques des voyages depuis les premiers temps jusqu'à présent*. Zie handschrift 7.19.

⁵² Het leverde hem de stof voor niet minder dan dertien academische verhandelingen die rechtstreeks verband hielden met de Oostenrijkse Nederlanden. In de overige komen dan nog vaak verwijzingen voor naar waarnemingen, gedaan tijdens zijn verblijf te Nieuwpoort.

⁵³ J. T. Needham (1713-1781), natuurkundige. Lid van de Royal Society te Londen en de Académie Royale van Parijs. Directeur van de Société littéraire te Brussel, gesticht in 1769, en ook de eerste directeur van de Brusselse Academie in 1773. Mann was zeer goed met hem bevriend. *Biographie Nationale*, dl. XV, kol. 502-8.

⁵⁴ AAR, map L'abbé Mann.

⁵⁵ J. de Crumpipen (1737-1809). Rechtsgeleerde. Hij werd in 1769 kanselier van Brabant en was in die functie „de hoogste dignitaris in de magistratuur der Nederlanden”. In 1773 benoemd tot

droeg voor deze instelling, mocht tevreden zijn over de nieuwe aanwinst en via hem drong de naam Mann nog verder door in de hoogste regeringskringen. Tot in Leuven raakte hij bekend. Het kan immers moeilijk een toeval genoemd worden dat J. F. Van de Velde, toch niet de eerste de beste aan de universiteit, in 1775 op een „voyage littéraire” ook de bescheiden Kartuis in Nieuwpoort aandeed⁵⁶.

Hoe Mann met Neny⁵⁷ in contact kwam, is niet geweten. Naar aanleiding van het decreet over de afschaffing van een bruidsschat voor kloosterlingen (13 mei 1771), stelde hij, „à la prière d'une personne très respectable”, in 1771, een lijst op van kerkelijke wetten die deze maatregel steunden⁵⁸. Waarschijnlijk was Neny deze „personne très respectable” want van wie anders kon men zulke opdrachten verwachten? In dat geval kende hij hem dus al sedert 1771. Zeker is dat hij vanaf 1775 in contact stond met de chef-president van de Geheime Raad en diens opvattingen kende. Aan hem immers richtte hij vóór 28 juli 1775 een verzoek tot secularisatie⁵⁹. De beslissing was gevallen. Neny antwoordde hem dat hij het verzoek had ingediend maar dat het wat moeite zou kosten om daaraan te voldoen zonder tussenkomst van Rome. In afwachting achtte hij het wenselijk dat de regering een voorlopige oplossing zou zoeken. Mann had dit beroep op de wereldlijke macht niet zonder enig gewetensbezwaar gedaan omdat een pauselijke bulle zoiets aan zijn orde verbood. Neny wees echter categoriek de geldigheid van zulk een voorschrift af: „ce sont de ces dispositions qu'on méprise dans ce pays, comme absurdes, contraires aux lois de l'État et à la liberté qui appartient à chaque citoyen de recourir à la protection de son prince, contre l'oppression”⁶⁰. Zulk een uitspraak paste uitstekend bij een werk als *Droits, Libertés et Maximes de l'Église Belgique*⁶¹ dat Mann schreef in hetzelfde jaar en waarin hij duidelijk de regeringsopvattingen steunde en dus in het anti-ultramontaanse kamp terecht kwam. Het werkje sloot aan bij andere notities, de *Reflexions sur la Religion*⁶². Het bevat

president van de Academie. De noodlottige politiek van Jozef II maakte aan zijn carrière een voortijdig einde. *NBW*, dl. 1, kol. 355-8.

⁵⁶ Zie hoger p. 52.

⁵⁷ P. F. de Neny (1716-1784). Rechtsgeleerde. Hij doorliep in Oostenrijkse dienst een administratieve loopbaan die hij beëindigde als hoofd-voorzitter van de Geheime Raad van 1775 tot 1783. „In deze laatste hoedanigheid was zijn invloed op het bestuur van de Nederlanden enorm”. Hij toonde een sterke bekommernis om de ontwikkeling van onderwijs en cultuur in onze gewesten. *NBW*, dl. 4, kol. 625-30.

⁵⁸ ARA, HV, 756 B, f. 184.

⁵⁹ Neny aan Mann, (28 juli 1775), GOETHALS, p. 323.

⁶⁰ Neny aan Mann, (28 juli 1775), Id., p. 324.

⁶¹ Zie handschrift 2.1. Het zou in 1827 nog door P. van Ghert gebruikt worden voor zijn anoniem gepubliceerde brochure *Observations sur les libertés de l'Église Belgique*. (Volgens een mondelinge mededeling van dr. J. Roegiers).

⁶² Zie handschrift 2.2. Er bestaan twee versies, de eerste voltooid in 1775 (zie handschrift 2.1 en 2.2) en een tweede versie van 1782 (zie handschrift 13), geschreven op verzoek van Starhemberg. De eerste versie valt uiteen in drie delen, die elk op een verschillend ogenblik zijn ontstaan, zelfs met een tussenperiode van enkele jaren. In de tweede versie heeft Mann ze tot één geheel herwerkt.

gedachten over hervorming van onderwijs en opleiding, speciaal voor de clerus, en over de natuur van de ware godsdienst. Mann beschreef ook geloof en zeden van de Kerk uit de eerste eeuwen en concludeerde dat de 18de-eeuwse Kerk dringend aan hervorming toe was. Tenslotte behandelde hij de verhouding staatsgezag – kerkelijk gezag. De bedoeling van het werk was duidelijk : het moest een theoretische fundering bieden voor de kerkpolitiek van Neny⁶³.

Het is hier echter niet de plaats om uitvoerig in te gaan op de aard en de oorsprong van zijn ideeën, noch op alle mogelijke invloeden die in zijn werk terug te vinden zijn. Het moge volstaan twee namen te noemen, nl. Bossuet en Neny. Mann was een groot bewonderaar van Bossuet en kende zijn *Défense de la déclaration du clergé de France*. Hij stond blijkbaar achter diens opvattingen vermits hij het werk aanbeval bij Caïmo, de toenmalige bisschop van Brugge⁶⁴. In de Oostenrijkse Nederlanden maakte hij kennis met een andere vorm van staatskerkrecht, meeromvattend dan in Frankrijk⁶⁵. In de kloosterbibliotheek vond hij ook werken van L. Thomassin en Z. Van Espen maar de impuls om de oude stellingen voor zijn eigen tijd opnieuw te formuleren kwam van Neny. In een uitvoerige en zeer openhartige brief klaagde deze erover dat „nos ecclésiastiques en général ... (sont) imbus, par de mauvaises études, de maximes ultramontaines, ...”. Hij moedigde Mann aan in zijn voornemen een werk te schrijven over „la discipline de l'église belge”⁶⁶, maar vond dat hij het beter te Brussel kon komen doen „vu la quantité immense de pièces qui seraient à vous communiquer, suivant l'ordre et l'arrangement des matières”⁶⁷. En hij besloot met de wens „que cette difficulté pût être levée, parce que je suis persuadé qu'il en résulterait un grand bien”. De moeilijkheid waarover hij het had, was het bekomen van Manns secularisatie. Het was duidelijk dat de chef-president hem volledig zou steunen.

Prior Mann had het niet beter kunnen passen : Neny stond toen op het hoogtepunt van zijn carrière⁶⁸ en probeerde sedert geruime tijd op een voorzichtige maar verstandige wijze, beweging te krijgen in „d'anciens préjugés”. Blijkbaar

⁶³ J. ROEGIERS, *Josephisme et Eglise belge*. – *Historica Lovaniensia*, dl. 60, p. 219.

⁶⁴ Neny aan Mann, (1 april 1776), GOETHALS, p. 325.

⁶⁵ „J'ai été convaincu depuis fort longtemps que la discipline, qu'on appelle en France *Les libertés de l'église gallicane*, a beaucoup plus d'étendue dans les provinces Belges qu'elle n'en a dans ce royaume” (*Ibidem*). Hieruit zou men kunnen afleiden dat Mann in een vorige brief tot een gelijkaardige vaststelling was gekomen. Zie ook J. ROEGIERS, *De Jansenistische achtergronden van P. F. de Neny's streven naar een „Belgische Kerk”*. – *Historica Lovaniensia*, dl. 70, p. 445.

⁶⁶ Volgens Goethals dateert de brief van 1 april 1776. Jammer genoeg vermeldt hij niet waar deze brief te vinden is, zodat de datum niet kan gecontroleerd worden. Het is inderdaad wat vreemd Mann dit plan te horen voorstellen op een ogenblik dat de eerste versie van de *Reflexions sur la religion* al lang af is. Bovendien is zeker dat hij op 16 februari 1776 de *Droits, Libertés et Maximes de l'Eglise Belgique* naar Neny heeft gestuurd. Achtte hij dat alles slechts als een voorbereiding op een groot werk?

⁶⁷ Hij bedoelde waarschijnlijk ook zijn eigen notities. ROEGIERS, o.c., p. 443.

⁶⁸ H. CARTON DE WIART, *Neny et la vie belge au XVIII^e siècle*, Brussel, 1943, p. 63.

achtte hij het ogenblik gekomen om de oude principes in een nieuw werk te verspreiden en de vigerende toepassing ervan te bevestigen⁶⁹, een werk dat hij zelf ca. 1763 was begonnen maar niet had kunnen voltooien⁷⁰. „Personne assurément ne pouvait mieux remplir cette tâche que vous, ...” schreef hij aan de geleerde prior en dat was niet zo maar 18de-eeuwse galante vleierij. Mann was immers niet door een Leuvense vorming „besmet” en had een zeer grote kennis verworven ; de keuze aan geschikte kandidaat-auteurs moet trouwens erg beperkt geweest zijn.

In hetzelfde jaar 1775 zou men hem reeds voorgesteld hebben als kandidaat voor het bisschopsambt te Antwerpen ; dat beweert althans Reiffenberg⁷¹. Het lijkt weinig waarschijnlijk⁷². Wenen benoemde Wellens, professor aan de Leuvense universiteit, in april 1776 tot bisschop.

Onvoorziene omstandigheden zouden plots het verzoek tot secularisatie kracht bijzetten en de procedure versnellen. In de winter van 1776-1777 was Mann weer ernstig ziek geweest⁷³ zodat een langer verblijf in de Kartuis hem fataal dreigde te worden of hem althans dat gevoel gaf. Eveneens in 1776 werd hem uit Londen de benoeming aangeboden tot bisschop van Quebec⁷⁴, een bewijs dat hij met Engeland nog steeds goede relaties onderhield. Met deze troef in handen kon Mann druk uitoefenen op de Brusselse regering. Hij gaf de indruk te zullen ingaan op het aanbod⁷⁵ en misschien meende hij het eigenlijk ook wel. Het bericht moet in de Brusselse regeringskringen opschudding hebben veroorzaakt want Neny zelf trok zich de zaak aan en wist hem ervan te overtuigen dat het ruwe Canadese klimaat nefast zou zijn voor zijn toch al belabberde gezondheid⁷⁶. Lovende rapporten vertrokken in februari 1777 naar Wenen : van kanselier J. de

⁶⁹ „... et il ne s'agirait que de retracer l'usage que nous faisons de ces principes dans la pratique”. GOETHALS, p. 327.

⁷⁰ *Ibidem*. Ook ROEGIERS, o.c., p. 442.

⁷¹ REIFFENBERG, p. 10. Andere auteurs hebben het vlijtig van hem overgenomen.

⁷² Mann zelf vermeldt het in zijn beknopte, autobiografische notitie van 1791 niet (MAILLY, p. 156). Ook in de stukken die de bisschopsbenoeming voor Antwerpen van 1775 regelen, wordt met geen woord over Mann gerept (ARA, *KNW*, 755). Indien dus in regeringskringen zijn naam in dit verband ooit werd genoemd, dan heeft men die idee toch weer laten varen vermits hij niet op de kandidatenlijst voorkomt.

⁷³ „... mais j'ai passé un cruel hyver, dont les suites m'obligent encore à me servir d'un bâton pour marcher”. Mann aan Des Roches, (Nieuwpoort, 20 maart, 1777), AAR, *Map Correspondentie 1777*.

⁷⁴ Reiffenberg maakt gewag van een „coadjutorerie de l'évêché de Quebec” (REIFFENBERG, p. 10). Zelf schreef Mann : „Ceci arriva dans le temps que la cour d'Angleterre venait d'offrir à l'abbé Mann l'évêché de Quebec en Canada” (MAILLY, p. 156). In de rapporten van J. de Crumpipen, Neny en Starhemberg aan de Weense regering is telkens sprake van „des ouvertures qui lui ont été faites pour l'Evêché de Quebec” (ARA, *KNW*, 664, ff. 406-425). Het ene hoeft het andere niet uit te sluiten vermits hij kon benoemd worden als hulpbisschop met opvolgingsrecht.

⁷⁵ „... : qu'ainsi, quelque peine qu'il avait de quitter son État, et un pays comme celui-ci, il ne pourroit pas se refuser d'accepter la proposition, qu'on venoit de Lui faire”. ARA, *KNW*, 664, f. 409 v^o.

⁷⁶ „... et c'est sur cette raison que j'ai insisté principalement pour le déterminer à ne pas se transplanter à plus de 1000 lieues de sa Patrie, et du Pays qu'il habite depuis nombre d'années”. *Id.*, f. 414 v^o.

Crumpipen, president van de Academie die het kersverse, veelbelovende academiëlid niet graag wou verliezen⁷⁷; van chef-president Neny, die beklemtoonde dat de prior er in kerkelijke zaken de principes op na hield van „un homme d'État, c.à.d., ceux qui ont été enseignés par J. Christ et par les Apôtres et non les fausses maximes ...”⁷⁸; van de gevormachte minister Starhemberg tenslotte, die zich aansloot bij de vorigen en dit des te liever daar „le sujet m'est également connu ...”⁷⁹. Indrukwekkender aanbeveling was nauwelijks denkbaar en op 21 maart 1777 bevestigde Maria Theresia met haar placet het oordeel van kanselier Von Kaunitz dat „il conviendrait sans doute pour le progrès des Sciences de l'attacher aux Pays-Bas ...”⁸⁰.

Prins de Starhemberg liet er geen gras over groeien en richtte vóór 11 april een schrijven tot de nuntius waarin hij enerzijds wees op de slechte gezondheid van Mann, anderzijds op de nood aan bekwame mensen voor de onderwijshervorming in de Oostenrijkse Nederlanden⁸¹. Rome bezweek gemakkelijk voor de dringende smeebeden. Op 10 mei 1777 werd prior Mann van zijn kloostergeloften ontslagen en op 5 juni vestigde abbé Mann zich te Brussel. Zijn leven had voor de derde keer een belangrijke wending genomen.

Toch bleef er nog een en ander te regelen. Als kartuizer had Mann noch persoonlijke bezittingen, noch een inkomen. In de rapporten aan en van Kaunitz was wel over een financiële regeling gesproken. Men zou hem voorlopig een royale vergoeding van 2400 fl. per jaar uit de staatskas betalen met de bedoeling het bedrag zo vlug mogelijk door één of meer kerkelijke prebendes te vervangen. De eerste de beste gelegenheid werd aangegrepen en op 28 juli 1777 werd Mann benoemd tot kanunnik in het kapittel van de O.-L.-Vrouwekerk te Kortrijk⁸². Terzelfdertijd stelde een Significamus-brief hem vrij van de residentieplicht⁸³. Achteraf wees een rapport van de Geheime Raad uit dat de prebende veel minder opbracht dan aanvankelijk verwacht⁸⁴. Het betekende voor de regering een streep door de rekening en voor abbé Mann een bron van latere moeilijkheden.

Het was ook niet helemaal uitgemaakt wat de ex-prior nu zou gaan doen. Als gewoon lid van de Academie was hij in hoofdzaak slechts verplicht tot het bijwonen van een beperkt aantal vergaderingen, tot het schrijven van één verhandeling per jaar en tot het medebeoordelen van ingezonden antwoorden op de prijs-

⁷⁷ „véritablement touché de la perte pour l'Académie, lui témoigna le regret commun ... de le voir partir, et cela pour toujours”. *Id.*, f. 409 v°.

⁷⁸ *Id.*, f. 414.

⁷⁹ *Id.*, f. 406 v°.

⁸⁰ *Id.*, f. 421 v°.

⁸¹ ASV, SS., Fiandra, 135 Nn, ff. 313-315 v° en 153D, ff. 134v°-135.

⁸² ARA, GRO, 743.

⁸³ ARA, GRO, 697.

⁸⁴ Niet alleen ging de opbrengst van de eerste drie jaar niet naar de nieuwe kanunnik, ook daarna verloor hij 1/3 van zijn prebende en een soort aanwezigheidsvergoeding omdat hij niet in Kortrijk verbleef (ARA, GRO, 697). Zie ook verder p. 66 e.v.

vragen. Zulke taak was niet in verhouding met zijn royale vergoeding, noch met zijn capaciteiten. Zijn nieuwe functie werd zeer vaag omschreven: „L'arrangement pris avec lui ... était dans le fait un contrat bilatéral, par lequel il était assuré à l'abbé Mann pour sa vie durant, un traitement de 2400 florins par an, et lui, de son côté, s'obligeait à travailler à tout ce à quoi le gouvernement trouverait convenable de l'employer selon son état et ses connaissances ...”⁸⁵.

Men kan zich voorstellen hoe de actieve priester zich dadelijk in zijn nieuw leven installeerde met de inrichting van een woning, het leggen van contacten en vooral de aanschaf van een voor hem zo noodzakelijke bibliotheek. Hij was een echte bibliofoel en besteedde er zeer veel geld aan⁸⁶. Nu zou hij zich ongestoord kunnen uitleven. Een nieuw leven was begonnen. Van nu af moest hij zijn tijd verdelen over de Academie en de regering. Voor beide zou hij zich volledig inzetten.

⁸⁵ MAILLY, p. 157.

⁸⁶ „Le seul article de Livres, nécessaires ou utiles à son état et à ses occupations, dont il a du se pourvoir avec le moindre délai possible, passe déjà 2900 florins de prix, selon le compte très-exact qu'il en a tenu”. Mann aan J. de Crumpipen, (6 juli 1782); ARA, SSO, 2135, f. 199. Op vijf jaar tijd had hij dus een bedrag, hoger dan één jaarwedde, uitsluitend aan boeken besteed.

HOOFDSTUK III : MANN EN DE BRUSSELSE ACADEMIE (1774-1794)

„Bannir de ses États l'ignorance et les suites qu'elle entraîne ; exciter dans ses sujets cette émulation noble, qui fait eclorre le génie, qui conduit à des entreprises utiles, à des découvertes intéressantes, ..." (Discours préliminaire sur l'État des Lettres dans les Pays-Bas et sur l'Érection de l'Académie ...) ¹.

In de zitting van 7 februari 1774 was Mann, toen nog dom Mann, zonder veel moeilijkheden verkozen tot gewoon lid van de Academie. Het was wel even tot een discussie gekomen over het feit dat er tot dan toe uitsluitend geestelijken en dokters in aanmerking leken te komen en men betreunde deze eenzijdige recrutering ². Maar daar bleef het bij.

Zoals hoger gezegd ³ toonde Mann dat hij die grote eer waard was en liet zich in de zittingen opmerken door zijn produktiviteit, zijn enorme belesenheid en zijn oogverblindende, encyclopedische kennis. Hij legde in de loop der jaren niet minder dan 42 verhandelingen ⁴ aan zijn collega's voor, over de meest uiteenlopende onderwerpen. Zowel economie, meteorologie, geschiedenis, natuurkunde, onderwijskwesties, aardrijkskunde als moraalfilosofie en natuurrecht kwamen aan bod. Alleen al in de eerste drie jaar (1774-1776) presenteerde hij er veertien. Zij waren duidelijk de vrucht van jaren studie en afzondering en het sprak vanzelf dat hij dit tempo niet zou kunnen volhouden. Toch bleef hij regelmatig schrijven zodat hij tot het einde toe ruimschoots voldeed aan de verplichting één verhandeling per jaar in de vergadering te lezen. Dit kon zeker niet van alle leden gezegd worden, zelfs niet van diegenen die tot de uitverkorenen behoorden en een extrapensioen tegewezen kregen ⁵. Mann voelde zich dan ook superieur ten opzichte van de meeste andere leden. Hij zag er geen graten in dezelfde verhandeling tweemaal in de Academie voor te lezen, zij het dan met een ruime tijdsafstand ⁶. Waarschijnlijk oordeelde hij dat die leden het zich toch niet meer herinnerden. Hij achtte sommige verhandelingen ook zo waardevol dat hij de

¹ *Mémoires de l'Académie*, dl. I, 1777, p. 1.

² MAILLY, p. 106.

³ Zie p. 54.

⁴ Daarvan verschenen er 37 in de *Mémoires de l'Académie*, ofwel in extenso (20), ofwel als samenvatting (17).

⁵ MAILLY, passim.

⁶ *Mémoire sur les principes qui servent à déterminer la quantité de la pression-latérale des Fluides*. Gelezen op 3 mei 1775 en opnieuw gelezen op 6 mei 1788. Zie handschrift 5.4.3.

samenvattingen ervan tweemaal in de *Mémoires de l'Académie* liet opnemen ⁷. Opvallend hierbij is dat het gebeurde toen Des Roches ⁸ overleden was en hij bestendig secretaris was geworden. Met de jaren verflauwde zijn ijver toch en verlegde hij zijn werkterrein meer en meer buiten de Academie ⁹.

Naast het persoonlijk wetenschappelijke werk moesten de leden de binnengekomen antwoorden op de prijsvragen beoordelen. Ook hier liet abbé Mann zich niet pramen. Slechts één keer vroeg hij ontslagen te worden van deze taak, nl. toen hij Nederlands- en Duitstalige verhandelingen moest bespreken. Hij riep toen zijn gebrekkige kennis van deze talen in ter verontschuldiging ¹⁰. Soms werd aan de Academie een oordeel gevraagd over uitvindingen en weerom behoorde abbé Mann, van alle markten thuis, gewoonlijk tot de jury ¹¹. Toen het geleerde genootschap in 1782 hoog bezoek kreeg van de incognito reizende groothertog en groothertogin van Rusland, kreeg Mann de grote eer een korte verhandeling voor te lezen ¹². Tenslotte kreeg het academieleven soms een nieuwe impuls, werden nieuwe plannen gemaakt en, of het nu ging om het opsporen van handschriften met het oog op publicatie, om het oprichten van een commissie voor wetenschappen en „natuurlijke historie" binnen de Academie, om het opstellen van een *Table chronologique et raisonnée des Actes publics concernant notre histoire*, of om opgravingen te Tienen, steeds was Mann bereid mee te doen ¹³. Volledigheidshalve dient hieraan toegevoegd dat om allerlei (niet-achterhaalbare) redenen, geen enkel van deze plannen werd uitgevoerd.

Einde 1783 stelde hij voor het „Cabinet de physique et d'histoire naturelle" gratis in zijn woning onder te brengen en er de nodige zorg voor te dragen tot de Academie een definitieve oplossing gevonden had voor haar huisvestingsproblemen ¹⁴. Het werd in dank aanvaard. En in 1785 vertrouwde de Academie hem een

⁷ De samenvattingen van de volgende verhandelingen komen zowel in dl. IV als in dl. V voor: *Reflexions sur l'Économie de la Société Civile, & sur les moyens de la perfectionner* en *Mémoire sur la Culture des Connoissances*. De eerste versie is telkens de meest beknopte. Zie handschriften 7.12 en 7.13.

⁸ J. Des Roches (1735/40-1787); autodidact en veelzijdig begaafd regeringsambtenaar. Werd bestendig secretaris van de Brusselse academie in 1776 en had een groot aandeel in de onderwijshervorming die in de Nederlanden werd doorgevoerd. Hij was ook een niet onverdienstelijk auteur. R. LUYCKX, *Leven en Werk van Jan Des Roches (1735/40-1787)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1977.

⁹ Zie verder p. 106 e.v.

¹⁰ MAILLY, p. 536.

¹¹ Id., bijvoorbeeld p. 368, 369, 413, 479.

¹² MAILLY, p. 369. „J'eus l'honneur, durant cet été, de lire un discours sur les progrès des sciences naturelles, dans une réunion extraordinaire de notre Académie honorée de la présence de l'archiduchesse et du duc de Saxe-Teschen, ..., ainsi que de celle du grand-duc et de la grande-duchesse de Russie. Les divers renseignements que j'avais reçus de vous ont été la partie la plus intéressante de ce discours, composé par ordre et expressément pour cette occasion". DELEPIERRE, p. 71 (25 november 1782).

¹³ MAILLY, respectievelijk op p. 289, 313, 304, 359.

¹⁴ Id., p. 377 en 428.

collectie medailles van de ex-jezuïeten toe¹⁵. Op deze wijze was Mann meer en meer een onmisbare figuur geworden.

Het is dan ook niet te verwonderen dat hij in 1786 tijdelijk Des Roches verving als „secrétaire perpétuel” toen deze voor een regeringsopdracht naar Wenen werd gezonden¹⁶. Des Roches keerde in maart 1787 terug maar stierf kort daarna. Op 1 juni stelde de Academie Mann unaniem voor als zijn opvolger, voorstel dat de regering onvoorwaardelijk goedkeurde¹⁷.

Abbé Mann was nu secretaris-voor-het-leven. Het bleek voor hem de geknippede taak. De secretaris was de spil waarrond het hele academisch leven draaide. Immers, niet alleen de president en de andere academieleden dienden voor alles met hem af te spreken, ook alle contacten met het buitenland liepen via zijn persoon. Hij moest een verslag opmaken van elke zitting, de archieven ordelijk bewaren, een nieuw deel van de Mémoires helpen persklaar maken, enz.¹⁸

Mann pakte onmiddellijk de zaken grondig aan, een ware demonstratie van zijn aangeboren organisatorisch talent. Hij begon met zich in te werken in de statuten van de vereniging „depuis son origine en 1769 jusqu'à présent, et à en extraire par forme de notes ou de répertoire abrégé, tout ce qui ... pourrait être utile ...”¹⁹. Vervolgens maakte hij lijsten op van academiebesluiten, van voorgelezen verhandelingen, van prijsvragen, van de antwoorden op die prijsvragen enz., zodat hij een overzichtelijke inventaris bekwaam van alle activiteiten der Academie. Vier maand later bracht hij in een algemene vergadering verslag uit van zijn werkmethode en de eerste resultaten. Hij kon het niet laten eens extra te beklemtonen hoe zijn voorganger hier gefaald had. „Ayant reçu la plupart des pièces pêle-mêle ...” had hij eerst alle stukken gerangschikt „dans un ordre convenable”. Na vergelijking met de opgestelde inventaris was dan gebleken dat er stukken ontbraken. „Je suis fâché de me trouver dans le cas de devoir assurer que l'intégrité des mémoires envoyés aux concours n'y est pas à beaucoup près, ...”. Naarmate hij vorderde met het werk zou hij de Academie op de hoogte blijven houden „pour ma propre décharge, car il n'est pas juste que je sois chargé d'un dépôt censé entier, pendant qu'il ne m'est parvenu qu'en partie”. Met de hulp van de Fraula²⁰ en Gerard²¹ zou hij proberen de archieven weer volledig te maken.

¹⁵ Id., p. 481.

¹⁶ Id., p. 462.

¹⁷ „... on ne saurait objecter la moindre chose au choix qu'elle a fait de l'Abbé de Mann (sic) en qualité de secrétaire perpétuel”. ARA, ARR, 2416 (14 juli 1787).

¹⁸ AAR, protocole B, p. 11.

¹⁹ MAILLY, p. 484-6.

²⁰ Graaf Th. de Fraula (1729-1787). Studeerde rechten te Leuven. Lid van de Academie in 1776, directeur in 1780, schatbewaarder in 1781. „Si (ses travaux) n'ont pas une grande valeur, (ils) témoignent du moins de son zèle pour l'étude”. *Biographie Nationale*, dl. VII, kol. 283-5.

²¹ G. Gerard (1734-1814) doorliep een administratieve loopbaan. Genoot het vertrouwen van H. de Crumpipen, de secretaris van staat en oorlog. Was secretaris van de Société Littéraire en bleef het in

Mann had zich vroeger reeds geërgerd aan de slordigheid van des Roches²² en terecht want deze laatste was een slecht beheerder gebleken²³. Toch liet Mann hem in een *Notice de la vie et des ouvrages de M. Des Roches* niet voldoende recht wedervaren²⁴. Wou hij nu zijn superioriteit bewijzen? Had Des Roches zijn carrière een tijd lang in de weg gestaan? In elk geval is het treffend dat abbé Mann uiteindelijk dezelfde functies zou waarnemen als Des Roches, namelijk, die van bestendig academiesecretaris en van lid van de Commissie voor de Studiën²⁵.

Mann beleefde een grote en een moeilijke tijd. Zijn naam drong gemakkelijker door in het buitenland en hij werd lid van talrijke academies en wetenschappelijke genootschappen als die van Mannheim in 1787, Londen, Richmond in Virginia, Milaan en Rotterdam, allen in 1788. Later volgden nog Zeeland in 1791, de Society of Antiquaries in 1793 en de Board of Agriculture in 1794, beide uit Londen²⁶. Met zijn opname in de Royal Society ging een oude droom in vervulling; dat lidmaatschap beschouwde hij als „the nec plus ultra of all the literary honours I ever did or shall aspire to ...”²⁷. Die eer kwam hem ook niet zo maar vanzelf te beurt vallen. Reeds in 1779 had hij een verhandeling²⁸ naar de Royal Society gezonden in de hoop dat „son succès (lui) donnait quelque droit à occuper une place dans cet illustre corps ...”²⁹. Hij rekende bovendien op de steun van zijn vriend, sir Joseph Banks, in 1778 president van het beroemde genootschap geworden. „Toutefois, je ne me mettrai en avant, dans ce but, que d'après vos conseils, connaissant votre bonté et votre amitié ...”³⁰. Ook in latere brieven kwam hij af en toe terug op zijn verzoek³¹. Wanneer hij vernam dat er een statuut betreffende de opname van buitenlandse leden was gestemd, drong hij

de Academie tot 1776. In 1784 en in 1785 tot directeur van dit organisme gekozen. Heeft vooral verdienste als historicus, bibliofiel en beschermer van de Bourgondische bibliotheek. Mailly noemt hem „l'irascible Gerard”. *Biographie Nationale*, dl. VII, kol. 647-55.

²² Wanneer J. Banks schrijft dat men dl. II en III van de *Mémoires* nog niet heeft ontvangen, antwoordt Mann zonder er doekjes om te doen dat „Ja faute en est uniquement à notre secrétaire et à sa négligence habituelle”. DELEPIERRE, p. 88 (22 augustus 1783).

²³ Ook voor de teloorgang van de Academische Drukkerij was hij medeverantwoordelijk.

²⁴ Aan het in memoriam van zijn vriend abbé Needham besteedt Mann 9 pp. Graaf de Fraula krijgt 3 pp. en Dom Berthod 3,5 pp. Daarbij vergeleken komt Des Roches er met 1,5 p. maar bekaaid af. „L'on ne peut pas refuser à M. Des Roches un grand fond d'érudition ...”, klinkt bovendien niet erg enthousiast. *Mémoires de l'Académie*, dl. V, 1788, pp. lxxvii-lxxviii.

²⁵ Zie verder p. 79 e.v.

²⁶ Mann stelde zelf een lijstje op met de juiste data: AAR, map l'abbé Mann.

²⁷ H. ELLIS, *Original letters of Eminent Literary Men*, p. 431-2.

²⁸ Zie uitgegeven werk 12.

²⁹ DELEPIERRE, p. 48 (23 november 1779).

³⁰ *Ibidem*.

³¹ „Lorsque M. Planta passa, l'automne dernier, par Bruxelles, ..., je lui exprimai (comme vous pouvez vous rappeler, monsieur, que j'ai parfois pris la liberté de le faire avec vous) combien je serais flatté d'obtenir une place de membre étranger dans la Société royale, ...” Id., p. 112-3 (26 maart 1787).

er bij Banks nogmaals op aan hem te steunen³². Hij was dan ook in de wolken toen hij in 1788, na negen jaar wachten het grote nieuws van zijn verkiezing vernam³³. Als secretaris begon hij een briefwisseling met de Italiaanse polygraaf, abbé Amoretti³⁴, die bijdroeg tot het verspreiden van zijn werk³⁵, met prins de Gallitzin³⁶ Russisch gezant in Den Haag met wie hij ook bevriend raakte³⁷, en met nog vele anderen. Tenslotte bracht zijn functie hem in nauwer contact met de president van de Academie, J. de Crumpipen en, te oordelen naar de briefwisseling, verstonden de twee mannen mekaar zeer goed. Er ontstond vooral in de jaren 1786-1789 een vertrouwelijke relatie waarbij Mann bij de Crumpipens te gast was en de president af en toe 's zondags op de Koudenberg abbé Manns mis bijwoonde en bleef ontbijten³⁸. Hij nodigde hem zelfs enkele keren uit op zijn buitenverblijf te Temse³⁹.

Voelde hij zich dus enerzijds in zijn element, anderzijds ging zijn loopbaan als secretaris van 1787 tot 1794 gepaard met geweldige politieke moeilijkheden. Het geestelijk klimaat was zeker niet bevorderlijk voor de ontwikkeling van de letteren en wetenschappen en in zijn brieven aan J. Banks beklagde hij er zich over dat er op het academische front zo weinig nieuws te melden viel⁴⁰. Een nieuwe poging om de Academie meer uitstralingskracht te verlenen door een „classe de correspondants” op te richten vond bij de overheid geen gehoor. Bovendien werd de Academie in 1788 in haar vrij onafhankelijke positie aangetast vermits alles wat haar aanbelangde, verwezen werd naar de Commissie voor Kerkelijke Zaken, die haar niet genegen was⁴¹.

³² *Ibidem*.

³³ „I can only measure my sensibility on the occasion, by the many years I have wished for it ...” ELLIS, p. 431-2.

³⁴ C. Amoretti (1741-1816), „célèbre naturaliste”. Trad in bij de augustijnen en werd, 15 jaar oud, geproft. Na studies en een professoraat in de theologie verkreeg hij de secularisatie. In 1780 secretaris van de Società scientifica lombarda. Hij was mineraloog, fysicus, chemicus, paleograaf, historicus en letterkundige. „Il contribua beaucoup au progrès des études scientifiques en Italie en publiant avec l'abbé F. Soave un recueil fameux d'opuscules savants : *Opuscoli scelti sulle scienze e sulle arti ...*”. DHGE, dl. 2, kol. 1325-6. S. MUSTELLI, *Un poligrafo onegliese del Settecento l'Abate Carlo Amoretti (1741-1816)*, Alassio, 1935.

³⁵ Zie uitgegeven werken 5-6* en 34-2*.

³⁶ Hield zich vooral bezig met mineralogie en was bevriend met de Feltz. Verdere gegevens ontbreken.

³⁷ In 1791 doet Gallitzin incognito Brussel aan „n'étant venu ici que pour voir M. l'abbé Mann et M. Burtin”. AAR, *map Correspondentie*, 1791.

³⁸ AAR, *map Correspondentie* 1787, 1788, 1789, passim.

³⁹ Bijvoorbeeld in een brief van 19 september 1787 : „... nous nous ferons une fête d'y recevoir nos bons amis, dont le nombre est fort resserré aujourd'hui, mais dans lequel j'ai la confiance de vous placer”. AAR, *map Correspondentie* 1787.

⁴⁰ „Des intérêts d'une aussi haute portée absorbent naturellement l'attention, au point que les arts, les sciences et les recherches littéraires, attirent à peine une pensée, ... DELEPIERRE, p. 111 (26 maart 1787).

⁴¹ Mann aan J. de Crumpipen : „... tout ce qui nous regarde est renvoyé au conseil, et malheureusement pour nous à un département qui ne nous est nullement favorable et qui ne serait pas fâché de faire crouler à la fin tout l'établissement”. MAILLY, p. 516.

In het crisisjaar 1789 bereikte de verwarring een hoogtepunt. J. de Crumpipen, president van de Academie, werd ontvoerd door de patriotten (26 oktober). Weer vrijgelaten vluchtte hij op 17 november naar Luxemburg. Enkele leden waren gestorven, bisschop Nelis was ondergedoken, Gerard uit zijn ambt ontzet om zijn patriottische opvattingen. Ook binnen de academie zou de politieke verdeeldheid voor wrijvingen zorgen. Sedert 17 maart 1788 was Mann op de koop toe nog voorlopig schatbewaarder, ter vervanging van de overleden graaf de Fraula zodat de hele Academie stilaan op een eenmansbedrijf begon te lijken. Zo voelde hij het zelf ook aan⁴² en het is te begrijpen dat hij de gebeurtenissen met gemengde gevoelens onderging.

Voor de handelswijze van zijn vriend J. de Crumpipen ontgoochelde hem bitter. Op 2 december 1789 bracht hij hem verslag uit over de situatie, niet zonder allusie te maken op de voorbije gebeurtenissen⁴³. Hij schreef dat hij hem op 18 november slechts een kwartiertje had willen spreken over het lot van de Academie en wat er hun te doen stond. „Ayant appris, avec une bien vive sensibilité, votre départ, ...” De president had hem in de steek gelaten ! Onder de indruk van het gebeurde en van de verwarring te Brussel wou hij ook weg. „Si je pouvais être légalement déchargé de tout ce que j'ai sous ma garde d'appartenant à l'Académie, je n'hésiterais pas de me retirer à mon canonicat à Courtrai, pour y vivre tranquille le reste de mes jours, ...”.

Wou hij echter inderdaad weg ? Het zou snel duidelijk worden dat hij bekwaam was het hoofd koel te houden en „zijn” Academie zonder al te veel kleerscheuren door de moeilijke periode te loodsen.

Op 11 december zegevierde de Brabantse Omwenteling ook te Brussel. De uitgeweken heren van de Staten van Brabant waren nog maar pas terug of Mann trok reeds naar Nelis, bisschop van Antwerpen en oudste lid van de Academie, maar terzelfdertijd een van de leidende figuren in het verzet tegen de jozefistische regeringspolitiek. Op zijn verzoek stelde Nelis een commissie samen die voortaan de Academie zou leiden in plaats van de afwezige president⁴⁴. Het was een handige zet waardoor de secretaris zich van een voorspreker bij de nieuwe machthebbers verzekerde. Die voorspraak kon hij al na korte tijd goed gebruiken. Het Kortrijkse kapittel was er immers na de machtswisseling als de kippen bij om te eisen dat de Significamus-brief door het nieuwe gezag zou bevestigd worden⁴⁵.

⁴² Mann aan Gallitzin (10, 11 en 12 december 1789) : „Ce sont ces motifs qui animent mon zèle de plus en plus depuis que l'activité de l'Académie repose principalement sur moi ...”. *Id.*, p. 551. Mann aan abbé de Witry (29 april 1789) : „Personne, ..., n'est plus sincèrement affecté que moi de l'inertie où sont tombés la plupart des membres de l'Académie, et personne n'en souffre davantage, parce que je dois remplir seul le vide laissé par les autres, c'est-à-dire que pendant tout cet hiver, j'ai dû fournir seul de la lecture pour toutes les séances, et je n'en ai laissé aucune de vide”. MAILLY, p. 539.

⁴³ *Id.*, p. 548.

⁴⁴ MAILLY, p. 552.

⁴⁵ Vergadering van 8 januari 1790. (Eerst op 11 januari 1790 zouden de Verenigde Belgische Staten

In afwachting zou Mann zich in Kortrijk moeten vestigen om daar aan zijn verplichtingen als kanunnik te voldoen, of hij verloor alvast de prebende van dat jaar plus een aantal voordelen, aan het ereambt verbonden. De commissie kwam bijeen, achtte de aanwezigheid van zijn secretaris te Brussel absoluut noodzakelijk en nam zich voor de nodige stappen te doen om Mann van zijn residentieplicht te doen ontslaan. Dit gebeurde op 18 december 1790⁴⁶, maar aanvankelijk zonder veel resultaat.

De „Heren Staten Generaal” hadden waarschijnlijk andere katten te geselen en de bekrachtiging van de Significamus-brief bleef achterwege. Abbé Mann liet het daar niet bij en trok zelf naar Kortrijk⁴⁷ om zijn zaak ter plaatse te bepleiten. De „Eerwaarde Heren” verklaarden echter dat zij er niet konden over beslissen of de Significamus-brief nog geldig was en kaatsten de bal terug naar de Staten Generaal en de bisschop van Doornik. In een ultieme poging wendde Mann zich dan tot de Staten van Vlaanderen die om tekst en uitleg verzochten bij de kanunniken. Dezen bleven echter bij hun standpunt en verlangden te horen dat de secretaris nog in staatsdienst was, dit „ter ontlasting van hun geweten”⁴⁸. Ten einde raad trok Mann naar Kortrijk, legde de eed af dat hij zich onderwierp aan de Apostolische Constituties over het jansenisme⁴⁹, en woonde van 25 juni tot 17 september 1790 braafjes de wekelijkse kapittelzittingen bij. Toen was eindelijk de verlossende brief gekomen waarin de Staten van Vlaanderen meedeelden „.... dat wij bij resolutie van heden aan den heer Abbé Mann bij provisie ende tot naerdere dispositie hebben gecontinueert des zelfs brieven van *Significamus* ...”⁵⁰. Blijkbaar had Mann ruimschoots genoeg van het „rustige” kanunnikenbestaan want hij keerde stante pede terug naar Brussel.

Dit Kortrijkse intermezzo illustreert de eerder betrekkelijke bestaanszekerheid die hij genoot. Het biedt de gelegenheid wat nader op zijn financiële situatie in te gaan.

Zoals hoger gezegd had de regering aan Mann een vast inkomen van 2400 fl. beloofd, dat vooral zou opgebracht worden door de Kortrijkse prebende. Deze leverde echter aanzienlijk minder op dan verwacht⁵¹. De inkomsten verschilden elk jaar en vertoonden sterke schommelingen (van 843 fl., geraamd in 1778, tot

uitgeroepen worden). Tot 1789 was inderdaad elk jaar opnieuw door de regering bekrachtigd, dat Mann te Brussel in staatsdienst werkte. RAK, *Acta Capituli B.M.V. Cortraci*, C 581, p. 469.

⁴⁶ MAILLY, p. 561.

⁴⁷ Vergadering van 25 mei 1790. „Comparens R.D.us Mann plura proposuit circa suam residentiam quae (?) scripto mandata subjecit deliberationi capituli ...” RAK, *Acta Capituli B.M.V. Cortraci*, E 581, p. 475.

⁴⁸ *Id.*, p. 477.

⁴⁹ Dit betrof de constituties van 1653 en 1656 en die van 1713, de fameuze „Unigenitus”.

⁵⁰ RAK, *Acta Capituli B.M.V. Cortraci*, C 581, p. 501.

⁵¹ Zie hoger, hoofdstuk 2, voetnoot 84.

1523 fl., uitgekeerd in 1788). Soms werden ze laattijdig uitbetaald⁵² en dan moest Mann een voorschot vragen. Ook was hij verplicht om de drie maand de Rekenkamer van zijn financiële toestand op de hoogte te brengen⁵³ en van 1787 af eiste deze laatste zelfs een schriftelijk bewijs, vanwege het kapittel⁵⁴. Beide partijen verlangden naar een betere regeling, abbé Mann omdat hij de afhankelijkheid en het „gebedel” hartsgrondig beu was en de regering omdat ze wou besparen. Reeds in 1778 besloot de Geheime Raad uit te kijken naar een meer lonend beneficium⁵⁵. Een poging om in 1779 het rijke bisdom Gent te belasten, toen daar de bisschopszetel vacant was, mislukte⁵⁶. En toen het bisdom Ieper in 1785 vrij kwam, herinnerde Mann de regering aan de gedane belofte. Een toewijzing van een vast inkomen uit het goed van een bisdom of een abdij zou voor hem „een van de gelukkigste gebeurtenissen uit (zijn) leven betekenen,” schreef hij⁵⁷. Hij zou echter kanunnik blijven, al kwam het ministerie van financiën in 1789⁵⁸ en opnieuw in 1791⁵⁹ tot de verrassende (!) bevinding dat een goede prebende dé oplossing was en voor de schatkist een flinke bezuiniging zou betekenen.

Het jaar 1790 bracht niet alleen financiële beslommingen voor Mann, ook in de Academie rommelde het en kwamen politieke spanningen naar boven. Onder impuls van de onstuimige, patriottisch-gezinde Gerard en van commandeur de Nieuport⁶⁰ besliste de vergadering uit de Academiekas de aankoop van vier kanonnen te bekostigen. Het zou hun een hoop moeilijkheden bezorgen en de Academie bij de Oostenrijkse regering in een slecht daglicht plaatsen.

⁵² Op 28 juli 1787 deelde Mann mee dat hij sinds 23 april 1787 uit Kortrijk niets ontvangen had. Daarop werd in de Kerkelijke Commissie zijn financiële situatie weer eens grondig besproken. ARA, *ARR*, 119, 1109.

⁵³ ARA, *SSO*, 2135, f. 167.

⁵⁴ RAK, *Acta Capituli B.M.V. Cortraci*, C 581, p. 440, 452, 463.

⁵⁵ Mann aan „Monsieur” (?). Hij schreef dat hij om het even welke regeling aanvaardt en dat de Kortrijkse prebende volgens hem, zelfs voor een niet-residerend kanunnik, toch meer moet opbrengen dan de geraamde 843 fl. ARA, *SSO*, 2128. Zie ook ARA, *GRO*, 697 B.

⁵⁶ P.-F. LEFÈVRE, *Le recrutement de l'épiscopat dans les Pays-Bas pendant le régime autrichien*, p. 197-198. ARA, *KNW*, 758, C 20, nr. 1. Het nr. 1, waarin de desbetreffende stukken zich zouden moeten bevinden, ontbrak. Het heeft zeker bestaan want in de Oude Inventaris, onder sectie 1, 95, 457, staat vermeld: „Lettres de Nomination et de Présentation pour l'Evêché de Gand, en faveur du Prince Ferdinand de Lobkowitz, Evêque de Namur, Luxembourg, le premier juillet 1779. C 20, nr. 1”.

⁵⁷ ARA, *SSO*, 1880, f. 2.

⁵⁸ ARA, *ARR*, 2199.

⁵⁹ MAILLY, p. 595.

⁶⁰ Ch. de Nieuport (1746-1827). Wiskundige en filosoof. Lid van de Johanniterorde. Hij verbleef veel in Frankrijk. In 1786 vertegenwoordigde hij zijn orde bij het Hof te Brussel. Lid van de Academie sedert 1777. Hij kende d'Alembert en Condorcet persoonlijk. „La vivacité de son caractère très entier avait écarté de lui les amitiés de surface ...” *Biographie Nationale*, dl. XV, kol. 712-7. De rol van beide mannen komt in het zittingsverslag, opgemaakt door de secretaris, duidelijk tot uiting. „Sur la proposition de M. le commandeur de Nieuport, ...”. „La minute de cette résolution fut signée, dans la séance même, par M. Gerard, ...” MAILLY, p. 565.

Zodra Mann uit zijn Kortrijkse „ballingschap” was teruggekeerd, had hij onmiddellijk zijn taak als secretaris hervat en de Academie in zitting bijeengeroepen maar de leden hadden blijkbaar andere zorgen dan verhandelingen te schrijven en alleen Mann had een artikel klaar ⁶¹. Het was ook te begrijpen. De onrustige tijden waren niet erg bevorderlijk voor ernstig, wetenschappelijk werk.

Einde 1790 keerden de Oostenrijkers terug : weer nieuwe gezichten, nieuwe maatregelen, een nieuwe situatie. Wie op zulke ogenblikken in regeringszaken verwickeld is, moet wel uiterst omzichtig te werk kunnen gaan om zijn vingers niet te verbranden. Abbé Mann had al zijn handigheid en overtuigingskracht nodig om de Academie en meteen ook zijn secretaris zonder al te veel klee-scheuren doorheen het moeilijke jaar 1791 te loodsen. Het begon met de vraag tot goedkeuring van de dotatie van het voorbije jaar aan de Academie en de wedde-toelage voor Mann. Het comité voor domeinen en financiën met als rapporteur Limpens oordeelde dat er weinig reden was de gelden uit te keren indien de Academie haar fondsen toch maar gebruikte om kanonnen te kopen voor de patriotten ⁶². Wat de wedde van Mann betrof, stelde men dat hij dat jaar niets had kunnen noch hoeven te doen en dat hij al tevreden mocht zijn met de helft. Deze maatregel gold trouwens voor alle „pensioentrekkenden”. Mann nam baron de Feltz ⁶³, op dat ogenblik staatssecretaris, onder de arm. Deze ging voor hem om een voorschot op zijn wedde pleiten bij de chef-president van de Geheime Raad, H. de Crumpipen ⁶⁴. Zo kwam het verzoek terecht bij de Commissie van Financiën. Die ging dwarsliggen en raadslid d'Aguillar ⁶⁵ schreef in het rapport dat „er besloten was na te gaan welke bedragen tot nu toe uitgekeerd waren” ⁶⁶. Ze zouden het financiële verleden van Mann nog maar eens doorlichten. De secretaris toonde echter dat hij zich in het politieke wereldje best thuis voelde. In een notitie van 16 mei aan J. de Crumpipen stelde hij de agenda van de volgende Academie-zitting voor. Het tweede punt handelde over de verkiezing van baron de Feltz als gewoon lid. In de verantwoording van deze keuze wond Mann er geen doekjes om : „J'y ai disposé tout ce que j'ai pu pour cet effet, que je crois de plus en plus nécessaire au bien-être du corps dans l'état de disgrâce où les malheureux canons l'ont mis : ... Peut-être nous obtiendra-t-il l'année de dotation”.

⁶¹ Uitgegeven werk 42.

⁶² MAILLY, p. 591.

⁶³ G. de Feltz (1744-1820). Loopbaan in Oostenrijkse regeringsdienst. In 1790 benoemd tot staatsraad en verkozen tot lid van de Academie. Na de tweede Franse inval vluchtte hij naar Wenen waar hij belangrijke opdrachten kreeg vanwege het ministerie van Buitenlandse Zaken. *Biographie Nationale*, dl. VII, kol. 9-10.

⁶⁴ H. de Crumpipen (1738-1811) was een van de belangrijkste regeringsambtenaren van zijn tijd. Bekleedde de functies van secretaris van Staat en Oorlog (1769), staatsraad (1781), vice-president van de Algemene Regeringsraad (1787) en chef-president van de Geheime Raad (1791). Broer van J. de Crumpipen. *Biographie Nationale*, dl. 4, kol. 569-71.

⁶⁵ Verdere gegevens ontbreken.

⁶⁶ MAILLY, p. 594.

Er was plaats noch tijd voor bedenkingen ; er was geen sprake van een verhandeling die de Academieleden zou moeten overtuigen ; de kandidaat moest enkel binnen de regering de belangen van de Academie verdedigen. J. de Crumpipen, die al moeilijkheden genoeg had zonder de Academie, vond alles best. Baron de Feltz werd verkozen op 18 mei 1779 en was in zijn dankbetuiging aan de secretaris al even eerlijk. Hij schreef dat hij zich vereerd voelde omdat Mann zijn kandidatuur zo sterk had gesteund en hij beloofde de Academie te verdedigen, „ce sera le seul contingent que je puisse y porter avec l'hommage de ma vénération ...” ⁶⁷. Dat de secretaris er ook persoonlijk wel bij zou varen, hoeft niet gezegd.

Op 20 mei 1791 werd aan de Commissie van Financiën verslag uitgebracht van abbé Manns inkomsten en weer was er sprake hem een royalere prebende toe te kennen. Wat men met het verslag aanving is niet duidelijk. Zeker is dat Mann, die ondertussen ook tot lid van de Commissie voor de Studiën benoemd was ⁶⁸, zeer onregelmatig werd betaald zodat hij op 31 mei tot de aanval overging en op zijn beurt verslag uitbracht van zijn loopbaan in dienst van de regering en de wijze waarop hij daarvoor was vergoed ⁶⁹. Hij herhaalde de hele voorgeschiedenis en wees erop hoe hij de gesloten overeenkomst steeds correct had nageleefd. Zo zette hij zich mee in voor het onderwijs, zonder daarvoor een extra-vergoeding te vragen. Hij beklagde er zich echter over dat hij nu minder verdiende terwijl hij er een zware taak had bijgekregen. Daarom smeekte hij de bevoegde instanties zich om zijn lot te bekommeren. Uiteindelijk trok Mann aan het langste eind en op 31 augustus 1791 besloot de Raad van Financiën dat hij niet alleen recht had op een inkomen van 2400 fl. per jaar maar dat de landvoogden hem ook een wedde toekenden van 1200 fl. per jaar, als lid van de Commissie voor de Studiën, zonder enige afhouding. Hij had bewezen in de regering over veel invloed te beschikken.

In de zitting van 19 oktober kwam de Academie terug op de kanonnen-affaire ⁷⁰. In het verslag wees de secretaris op de moeilijke omstandigheden waarin de leden zich toen bevonden, op het gevaar dat ze liepen indien ze zich hadden durven verzetten tegen het voorstel dat slechts van één man afkomstig was ⁷¹. „In dat geval zouden de bezittingen van de Academie zeer waarschijnlijk geplunderd zijn”. Tenslotte waren ze bereid formeel de daad af te keuren die hen toen was afgedwongen. Een kopie van het verslag zou aan de landvoogden overhandigd worden „par l'entremise de M. le secrétaire d'État et de guerre, baron de Feltz”. Toen, op 12 december, de Academie ook de dotatie onverminderd uitbetaald

⁶⁷ ID., p. 586.

⁶⁸ Zie verder p. 79.

⁶⁹ MAILLY, p. 156-8 en 597-9.

⁷⁰ ID., p. 607-8.

⁷¹ De Nieuport kwam niet meer naar de zittingen en kon dus gemakkelijk met alle zonden Israëls beladen worden. Het is nochtans weinig waarschijnlijk dat hij helemaal alleen handelde. Zie voetnoot (60).

werd, was de triomf volledig. Dank zij de handigheid van de secretaris en de invloed van de Feltz hadden ze het moeilijke jaar 1791 heelhuids doorstaan. Wel hadden ze nog wat pesterijen te verdragen van d'Aguilar die in opdracht van de Raad van Financiën lokalen moest vrijmaken voor de administratie. Daar in een deel van deze ruimten de boeken, afkomstig uit de bibliotheek der ex-jezuïeten, waren opgeslagen, dreigde hij ermee ze te verkopen, of „nog erger, ze door de vensters te gooien”⁷². De prompte tussenkomst van de Feltz voorkwam verder onheil en enkele academieleden, onder wie natuurlijk de secretaris, konden rustig de boeken naar veiliger oorden brengen.

De verdere loopbaan van Mann als bestendig secretaris is vlug geschetst. De academie vatte het plan op, deel VI van de *Mémoires* uit te geven maar er rezen moeilijkheden met de drukker-uitgever, zodat er heel wat palabers aan te pas kwamen, zowel binnen als buiten de „geachte vergadering”. In oktober 1792 was er nog steeds geen definitieve beslissing genomen. Geen maand later stonden de Fransen in Brussel; ze zouden er blijven tot maart 1793.

Abbé Mann, die uit de gebeurtenissen van vorige jaren ongetwijfeld de nodige lessen had getrokken en zich misschien nog het verwijt van raadslid Limpens⁷³ herinnerde „dat hij (Mann) niet eens het land verlaten had”⁷⁴, liet alles over aan de zorgen van een bediende en vluchtte naar Londen. April 1793 was de kust weer veilig, Mann keerde terug en de zittingen in de Academie werden hervat. Men bleef maar praten over de uitgave van deel VI der *Mémoires* en terecht schreef J. Crumpipen aan de secretaris over „nos affaires académiques, qui vont, à ce qui me paroît, bien singulièrement, et plus mal que jamais”⁷⁵. Deel VI zou nooit verschijnen en wat Mann al lang had voelen aankomen gebeurde ook: de Fransen vielen in 1794 de Nederlanden opnieuw binnen. De secretaris had de nodige maatregelen genomen om de archieven te vrijwaren⁷⁶. Wat het resterende bezit van de Academie betrof, dat was te omvangrijk om mee te nemen en zou moeten achtergelaten worden: „personne d'entre les présens ne voulant s'en charger, les précautions et les raisons du secrétaire furent agréées de tous. Le Séance finie, l'Académie entra en Vacances”⁷⁷. Zo besloot hij het verslag van de laatste zitting van de Academie. Op 26 juli 1794 vluchtte Mann voor de tweede keer voor de Fransen⁷⁸. Hij zou de Nederlanden niet meer terugzien.

⁷² MAILLY, p. 610.

⁷³ Verdere gegevens ontbreken.

⁷⁴ MAILLY, p. 593.

⁷⁵ J. de Crumpipen aan Mann (20 juni 1793). AAR, map *Correspondentie* 1793. Mailly schrijft over de zitting van 3 februari 1794: „Tout le reste de cette séance, comme de tant d'autres depuis quelques années, fut occupé par l'affaire de l'imprimerie, et avec aussi peu de fruit”. MAILLY, p. 625.

⁷⁶ In 1817 zou Van Hulthem aan de *Académie Royale* kunnen meedelen dat „les papiers, protocoles et mémoires de l'Académie, transportés à Vienne par M. l'abbé Mann, s'étaient trouvés parmi les archives rétrocédées ...” Id., 697.

⁷⁷ AAR, *Protocole D*, p. 175.

⁷⁸ Mann aan Th. Astle (Roermond, 17 juli 1794), KB, hs. II 6700. Vermits in dit handschrift enkel brieven voorkomen van Mann aan Th. Astle, zullen we ons verder beperken tot de verwijzing KB, hs. II 6700. Zie ook voetnoot (11) p. 40.

HOOFDSTUK IV : IN DIENST VAN DE OOSTENRIJKSE REGERING (1777-1794)

„De son côté, l'abbé Mann a constamment rempli ses obligations, en se tenant, aux ordres du gouvernement, toujours prêt à tout ce qu'on lui ordonnait, et en s'acquittant de son mieux des ouvrages et commissions dont il a été successivement chargé, tantôt d'une sorte, tantôt de l'autre ; ...”¹.

De regering had alles in het werk gesteld om de monnik, „wiens aanwezigheid in Quebec voor de Engelse koning tienduizend man waard was”², in het land te houden. Ze was daar ook in geslaagd. Wel leek men het niet eens te zijn over de functie die men hem zou toewijzen. J. de Crumpipen dacht aan de Academie, Starhemberg aan het onderwijs³, Neny sprak zich niet uit, maar beklemtoonde vooral zijn uitgebreide kennis en zijn „juiste” godsdienstige opvattingen. In Rome meende men dat voor hem een leidende functie was weggelegd⁴. Mann verwachtte zich duidelijk aan een benoeming in de op te richten Commissie voor de Studiën, het ministerie van onderwijs. In het reeds genoemde rapport⁵, waarin hij zijn relatie met de regering uit de doeken doet, stelt Mann uitdrukkelijk dat hij door prins Starhemberg aangezocht werd „dans le temps qu'il s'agissait d'établir la première Commission des études, c'est-à-dire, au mois d'octobre 1776”, met de bedoeling „de l'attacher au service de Sa Majesté dans la carrière des études et des sciences ...”. En wat verder schrijft hij dat hij later van Neny en van anderen vernam „dat hij voor de commissie bestemd was”. Maar toen die in maart 1777⁶ werd opgericht was Mann er niet bij. In het rapport, dat veertien jaar later is geschreven, klinkt de ontgoocheling nog door.

Wat was er dan tussengekomen? De Commissie voor de Studiën was reeds opgericht vóór Mann zich in Brussel kwam vestigen. Beschikte de regering over te

¹ MAILLY, p. 597.

² Geciteerd door Neny in zijn rapport. ARA, *KNW*, 664, f. 414v^o.

³ „surtout dans un moment, où par l'Établissement de nouvelles Écoles on sera dans le cas de concentrer les Lumières les plus propres à seconder une Entreprise si intéressante”. ASV, SS. *Fiandra*, 135, Nn, f. 315.

⁴ „possa corrispondere al disegno che hà cotesto Poverno li valersi di esso per la direzione de Publici studi”. ASV, SS. *Fiandra*, 153 D, f. 135.

⁵ Zie hoofdstuk III, voetnoot (69).

⁶ F. CHANTERIE, *De Koninklijke Colleges voor Humaniora-onderwijs voor Jongens in de Oostenrijkse Nederlanden, 1773-1794. Een aspect van de cultuurpolitiek van de Oostenrijkse regering*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1971, p. 84.

veel goede kandidaten en had men hem op die plaats niet meer nodig? Zou zijn benoeming in de Commissie het budget niet al te zwaar belast hebben⁷. Een feit is dat hij tot 1791 slechts zijdelings bij de hervorming zou betrokken worden.

In plaats daarvan diende hij zeer uiteenlopende zaken te verwerken. In november kreeg hij een eerste meldenswaardige regeringsopdracht: hij moest naar Engeland om ter plaatse te oordelen over het belang van een uitvinding inzake brandbeveiliging van gebouwen⁸. Het was het eerste bezoek aan zijn moederland sedert ca. twintig jaar, een buitenkans. Hij besteedde ze goed en het is tekenend voor Mann dat hij er bevriend raakte met Joseph Banks, wiens verhaal over een reis met kapitein Cook hij ongetwijfeld kende. Beide mannen waren „verlichte geesten” en deelden een amateuristische interesse voor al wat met wetenschappen te maken had⁹. In zijn reisverslag voor de Academie kon Mann dan ook met trots vertellen dat hij met Banks en anderen het natuurkundig „kabinet” van J. Walsh¹⁰ had bezocht en er een sidderrog had gezien, die hij nauwkeurig beschreef¹¹. Wat de eigenlijke opdracht betreft, kweet Mann zich uitstekend van zijn taak en hij maakte een uitvoerig rapport over aan de regering. Er werd heel wat ruchtbaarheid aan gegeven. Het verscheen niet in de *Mémoires de l'Académie*¹² maar werd apart gedrukt in de drukkerij van de Academie op een zeer hoge oplage¹³. Het werd ook opgenomen in het veelgelezen *Journal de physique* en nogmaals uitgegeven te Genève en Lyon. Later verschenen vertalingen in het Italiaans en het Duits. Ook via andere wegen werd het verspreid en zowel in Wenen als in St.-Petersburg herhaalde men het experiment met het brandveilige huis.

⁷ De commissieleden werden werkelijk royaal vergoed. *Id.*, p. 102.

⁸ Bij de bouw van de huizen werden zulke materialen gebruikt dat de muren onbeschadigd een brand doorstonden.

⁹ „Eighteenth-century amateurism ran through everything: chemistry, philosophy, botany and natural history. It produced men like the indefatigable Sir J. Banks ...”. K. CLARK, *Civilisation. A personal view*, Londen, 1962, p. 248. „In the last quarter of the 18th century, science was fashionable and romantic, ... (the scientists) are all taking it quite seriously; but nonetheless science was to some extent an after-dinner occupation, like playing the piano in the next century”. *Id.*, p. 257.

¹⁰ J. Walsh (1725-1795). Keerde na een carrière in Bengalen naar Engeland terug. Was de eerste om nauwkeurige proefnemingen te doen met de sidderrog. Lid van de Royal Society. Werde in 1774 en 1783 voor zijn ontdekkingen beloond met de Copley-medaille. *DNB*, dl. XX, p. 71-2.

¹¹ *Mémoires de l'Académie*, dl. III, 1780, p. iij.

¹² Het eerste deel van de *Mémoires* was pas verschenen in 1777, en het tweede zou eerst in 1780 van de pers komen. Zolang wou men (= de regering?, de Academie?, Mann?) niet wachten. Reeds in 1776 schreef Mann aan Des Roches: „J'avoue qu'il me fait quelquefois de la peine de voir dans differens Journaux, vanter comme des Découvertes intéressantes et même honorables, ce qu'on trouvera quand il plaira dans des mémoires que j'ai déposé longtems auparavant à l'Académie”. *AAR, Map Correspondentie 1776*.

¹³ De *Mémoires sur les incendies* (uitgegeven werk 5) werd gedrukt op 1700 exemplaren. Toen in 1780 de academische drukkerij werd verkocht, bleken er nog 1500 ex. in voorraad (80 presentex., 120 verkocht). Ter vergelijking: dln. II en III van de *Mémoires de l'Académie* werden gedrukt op 800 ex.; schoolboeken als werken van Cicero op 2000 ex. Deze gegevens bij MAILLY, p. 392-8.

Mann vond het zelfs nodig een exemplaar naar het Vatikaan te sturen¹⁴ als dankbetuiging voor zijn secularisatie. Wou hij tonen dat hij het in hem gestelde vertrouwen niet zou beschamen? Of was het een uiting van zijn bekommernis met iedereen goede relaties te onderhouden?

Een betere „entrée” in de „République des lettres” had hij in elk geval niet kunnen dromen. De belangstelling ging wel uit naar de uitvinding, maar zijn naam werd telkens in één adem genoemd en wanneer kolonel Brequin vanuit Wenen aan de hertog van Arenberg om bijkomende uitleg verzocht, riep deze natuurlijk de hulp in van Mann¹⁵. Of de uitvinding ook op grote schaal werd toegepast, is nergens vermeld.

Toch werd hij vooral met schrijfoverdrachten belast. Eerst moest hij zijn *Réflexions sur la religion* herschrijven. Het werk schoot goed op en in mei 1778 kon hij de Neny (?) meedelen dat het bijna af was en dat hij dus, indien nodig, kon beginnen aan de *Catéchisme moral à l'usage de la jeunesse*¹⁶. De regering interesseerde zich ook voor zijn ander werk, met name voor zijn verhandeling over de waterhuishouding in Vlaanderen¹⁷. Zij beschouwde hem tevens als een expert in de natuurwetenschappen. Toen er zich een ongewoon natuurverschijnsel voordeed aan zee – bij vloed daalde de waterspiegel plots een halve voet en bleef ca. één uur op dat peil staan – wendde Starhemberg zich tot Mann voor een verklaring¹⁸. Hij had het tijdens zijn eerste jaar regeringsdienst dus wel druk en half spottend schreef hij aan zijn vriend Banks: „Je n'ai pu m'absenter un seul jour de Bruxelles, depuis mon retour d'Angleterre, étant constamment occupé pour ce qu'il leur plaît d'appeler le service de Sa Majesté”¹⁹.

De volgende jaren stagneerde het echter. Noch in 1779, noch in 1780 is er sprake van een opdracht of van veel werk voor de regering. Stak zijn gezondheids-toestand hier ook voor iets tussen? De verandering van woonplaats en levenswijze had niet de verhoopte kentering teweeggebracht. De regelmatig weerkerende crisissen en de falende geneesmethodes van zijn tijd deden zijn gezondheid nog verslechteren. In 1779 zag hij de toekomst dan ook maar somber in: „dégouté des médecins et de la médecine, avec peu d'espérance et même avec peu d'envie de voir prolonger plus longtemps sa vie, qui n'était qu'une tissue de souffrances”²⁰. Toen begon hij aan een behandeling met aftreksels van dolle

¹⁴ ASV, SS, *Fiandra*, 135, Oo, f. 31-31v^o (10 maart 1778).

¹⁵ Deze brief bevindt zich in het Gentse exemplaar van uitgegeven werk 5.

¹⁶ ARA, SSO, 2128, f. 453 (22 mei 1778).

¹⁷ Zie verder p. 103.

¹⁸ Zijn al te nuchtere uitleg voldeed niet en hij moest verdere inlichtingen inwinnen aan de Vlaamse kust, in Engeland en Holland. „Cette réponse ne satisfait point, car les imaginations avaient été frappées ..., et l'on croyait à quelque tremblement de terre, ou à un enfoncement, à une ouverture qui se serait formée au fond de la mer”. DELEPIERRE, p. 40 (30 april 1779). Ook in *AAR, map L'abbé Mann*.

¹⁹ DELEPIERRE, p. 27 (19 oktober 1778).

²⁰ *L'Esprit*, februari, 1784, p. 360.

kervel en monnikskap en, ook al genas hij niet helemaal, de beterschap was toch zo spectaculair dat hij er een artikel over schreef in *L'Esprit des Journaux* met een nauwgezette en uitvoerige uiteenzetting over de vermoedelijke oorzaken van de ziekte, de ziekteverschijnselen en de ondergane behandelingen²¹.

Ondertussen legde hij een vrij grote activiteit aan de dag voor de Academie en voor zichzelf. Zo publiceerde hij in 1780 voor het eerst een werkje dat geen uitstaans had met zijn officiële bezigheden²², de voorbode van nog een hele reeks publicaties. In 1779 kondigde hij aan Banks het vaste voornemen aan de komende winter zijn groot werk *Principes métaphysiques des Etres et des Connoissances* te herzien en te beëindigen²³. Blijkbaar voorzag hij voldoende vrije tijd en liet men hem van overheidswege met rust. Wist men in de regering niet goed meer wat men met hem moest aanvangen? Had de dood van Maria Theresia en Karel van Lorreinen in 1780 de lopende bestuurszaken afgeremd? Of moet ook hier weer Des Roches genoemd worden, die op dat ogenblik de handen vol had met het schrijven van handboeken? Op zijn lijstje stonden naast werken over geschiedenis, toch ook een „traité de géographie” en een „Selecta Graecorum exempla” die eveneens in Manns belangstellingssfeer lagen²⁴.

Medio 1781 kwam de nieuwe landsheer Jozef II in een flitsbezoek pools-hoogte nemen van de situatie in de Nederlanden. In november was er al opnieuw werk op de plank. Starhemberg droeg hem op vier korte, zeer eenvoudige boekjes te schrijven voor de „petites écoles”: „une espece de Catechisme de Morale” (nogmaals!), „les premieres regles de l'Agriculture”, „une description abrégée de quelques objets naturels tels que des montagnes, des volcans,....” en tenslotte „quelques anciens alphabets avec des modeles de l'écriture du 14. 15. 16. et 17. siècle”²⁵. De gevolmachtigde minister voegde er enkele toelichtingen bij waarmee Mann rekening diende te houden, vooral bij de catechismus: uit de „natuurwetten, onafhankelijk van elke geopenbaarde godsdienst,”²⁶ moest hij de plichten van de mens afleiden, uit de werken van de schepping komen tot een begrip van de grootheid en de goedheid van God. Er was ineens ook haast bij.

Waarschijnlijk had Mann reeds notities over de moraal klaar want vijf maand later waren de boekjes af en kon hij ze aan Starhemberg presenteren met een uitvoerige verantwoording erbij²⁷. Hierin schreef hij dat hij, na ruggespraak met enkele leden van de Commissie voor de Studiën, besloten had een uitvoeriger *Traité de Morale* te schrijven en daarna, daarvan afgeleid, een beknopte versie met

²¹ *Relation d'un cas de goutte, guérie par l'usage de ciguë et d'aconit.* – *L'Esprit des Journaux*, februari, 1784, p. 351-64. Uitgegeven werk 25.

²² *Dissertation critique sur l'histoire Universelle*. Uitgegeven werk 11.

²³ DELEPIERRE, p. 46 (23 november 1779).

²⁴ MAILLY, p. 399.

²⁵ ARA, HV, 2020 (2 november 1781).

²⁶ DELEPIERRE, p. 65 (26 maart 1782).

²⁷ ARA, HV, 2020 (31 maart 1782).

vragen en antwoorden: de *Catéchisme de Morale*. Het eerste werk was bedoeld voor de onderwijzers en de onderwijzeressen, voor de „pères de famille à la campagne” en voor de jeugd vanaf een zekere leeftijd; het tweede voor de kinderen²⁸. De erg praktische abbé berekende daarenboven de kostprijs van alle boekjes en stelde voor zelf voor de uitgave in te staan, „en cas qu'elle soit ordonnée”. Dat is waarschijnlijk nooit gebeurd²⁹.

Plots was er weer een andere zaak dringend. In 1782 ontbood Starhemberg abbé Mann bij zich en sprak tegenover hem zijn bezorgdheid uit over de harde besluiten die in Wenen getroffen werden³⁰. Het betrof hier de op handen zijnde afschaffing van de kloosters. Hij deelde hem mee welke maatregelen hij dacht te nemen om de publieke opinie daarop voor te bereiden; „pour executer la suppression des Maisons Religieuses avec le moins possible de bruit et de sensation dans le public, ...”³¹. Abbé Mann moest daarna zijn mening geven over de voorgestelde maatregelen. Zijn antwoord kennen we³². Hij hernam hierin punt voor punt de voorstellen van de gevolmachtigde minister en verklaarde zich geen meer geschikte middelen te kunnen indenken. Welke waren deze middelen?

De regering zou een rondschriven sturen naar de bisschoppen der Oostenrijkse Nederlanden waarin men met onweerlegbare argumenten volgende punten zou bewijzen: 1. De keizerlijke maatregelen raken de essentie van de godsdienst niet. 2. Ze willen de Kerk terugvoeren naar haar oorsprong en verschillen niet van de maatregelen, genomen door andere katholieke vorsten, die geen tegenstand hebben ondervonden. 3. De bisschoppen hebben de volmacht hun diocees te besturen, dit volgens de oude leer van de Kerk en steunend op een goddelijk recht. 4. De beperking van de bisschoppelijke rechtsmacht door Rome is slechts ingevoerd „par coûtume et connivence”. En wanneer een beroep op de paus onmogelijk is, herwinnen de bisschoppen hun volledige bestuursmacht in hun diocees. 5. De keizer zal in elk geval zijn besluiten doorvoeren. Tegenstand zou de hele zaak waarschijnlijk nog verergeren. Daarom moeten de bisschoppen de weg van het minste kwaad kiezen. Medewerking betekent misschien verzachting van de decreten en mogelijkwijs een behoud van de kerkelijke goederen. 6. Vermits de Kerk zelf de in haar schoot heersende misbruiken niet wil bestrijden en afkerig

²⁸ Hij had het werk vooraf reeds naar zijn beschermheer Neny gestuurd die zich erg lovend uitliet: „Tout me paroît bien vu, traité d'après les meilleurs principes, et exposé on ne peut pas plus lumineusement”. ARA, HV, 2020 (7 februari 1782).

²⁹ In 1793 liep hij met het plan rond de beide werken over moraal alsnog te laten drukken om de „ware principes” onder de jeugd te verspreiden. Zie handschrift 14. Van de andere leerboekjes is geen spoor gevonden tenzij enkele notities in handschrift 1.44.

³⁰ Goethals, die dit feit aanhaalt, vermeldt geen bron. Hij weet er nog bij te vertellen dat het gebeurde tijdens de vasten van 1792. Zijn verhaal wordt echter bevestigd door een archiefstuk (zie voetnoot 32).

³¹ ARA, SSO, 1894. Dit zijn de woorden van abbé Mann maar ze vertolken hier ongetwijfeld de gevoelens van Starhemberg.

³² Dit belangrijk stuk bevindt zich in het ARA, SSO, 1894. Het is gedateerd 30 maart 1782.

is van elke hervorming, moet de wereldlijke macht wel ingrijpen. Tegenover al deze stellingen zou men slechts de meningen kunnen plaatsen „des Docteurs scholastiques ou ultramontains”.

Een tweede middel om het publiek juist in te lichten en te bedaren zou erin bestaan de *Réflexions sur la Religion* te publiceren. Mann voegt eraan toe dat hij onder „publiek” het merendeel van de geestelijken verstaat wier kennis zich beperkt tot enkele scholastici en wat deze voorhouden over de leer en de discipline van de kerk.

Een derde en laatste middel dat weerom de goedkeuring van Mann wegdroeg, was erop gericht de hele operatie zo menselijk mogelijk te laten verlopen. Elke commissaris zou vergezeld worden door een „verlicht” en waardig geestelijke. Deze zou dan de scherpe kanten moeten verzachten en de onvermijdelijke conflicten tussen de commissaris en „la partie la moins parfaite des Communautés supprimées” moeten opvangen.

Kostte het aan Mann moeite dat alles te schrijven of was hij werkelijk overtuigd van het goed recht van de keizer en van de wijsheid van zijn maatregelen? Hij lijkt achter de anti-ultramontaanse opvattingen van de regering te staan en verdedigt de rechten van keizer en bisschoppen. Maar daarna spreekt hij over een keuze van het minste kwaad. Door mee te werken kunnen de kerkelijke goederen misschien nog gered worden en een positieve houding van de bisschoppen zal „deze geestelijken troosten, hun lot verzachten, hun vroomheid bewaren en hen op een andere manier weer nuttig maken voor de Kerk”. Tegenwerking zou echter catastrofale gevolgen kunnen hebben. Voor hem ging Jozef II hier dus te ver ook al voegde hij er onmiddellijk aan toe dat uiteindelijk de keizer niet de schuld trof voor deze situatie maar de Kerk zelf. Zij weigerde immers te hervormen en misbruiken tegen te gaan en daar schuilde het grootste kwaad. Het is duidelijk dat hij zich in een ongemakkelijke positie bevond. Zijn afhankelijkheid aan de Katholieke Kerk en zijn trouw aan de regering dwongen hem tot een keuze die hij niet wou maken. De randbemerking (letterlijk) die hij schreef met betrekking tot de geestelijke die de commissaris zou dienen te vergezellen, gold waarschijnlijk in zekere mate ook voor hem: „Il est vrai que l'intention la plus droite, l'amour le plus sincère de la Religion, n'empêcheront pas que celui qui sera chargé d'une pareille mission, ne devienne odieux aux Gens d'Eglise, ainsi qu'à une partie du Public”.

Een ander voorval illustreert en bevestigt het voorafgaande³³. De pauselijke

³³ ARA, SSO, 1894. De lias bevat naast hogergenoemd document ook nog een niet-gedateerde brief aan „Monsieur” waarin over dit voorval gehandeld wordt. Het moet zich in de loop van 1783, tussen 22 augustus en 30 oktober, hebben voorgedaan. Mann schrijft deze brief immers omdat „un très douloureux accident à la jambe” hem sedert tien dagen heeft belet zelf te komen. In een andere brief, aan J. Banks, zegt hij dat hij zwaar ziek geweest is en dat een soort koudvuur zijn been had aangetast zodat hij zelfs vreesde voor amputatie. Deze brief dateert van 30 oktober 1783 (DELEPIERRE, p. 94). Vermits het hier bijna zeker om hetzelfde feit gaat, mag ook eerstgenoemde brief in dezelfde periode gesitueerd worden. In een brief aan Banks van 22 augustus repte hij nog niet over de ziekte.

nuntius Busca³⁴ had al verscheidene keren zijn secretaris Causati naar Mann gestuurd om van hem te horen wat hij dacht over „l'application de la Chartreuse de N. à l'usage de la mission d'Angleterre”³⁵. Telkens had Mann geweigerd te antwoorden omdat Starhemberg en „Monsieur”³⁶, tot wie hij zich hier richt, hem die gedragslijn hadden voorgeschreven. Tenslotte had hij de nuntius aangeraden zich tot Starhemberg te wenden opdat die hem officieel zou opdragen iets voor de Kartuis te doen. De nuntius, schreef hij, weet zelfs niet „que j'avais fait quelque chose sur cet objet”. Doelde hij hier op de raadgevingen die hij aan Starhemberg had verstrekt? Toch was Causati nogmaals komen aandringen en hij had hem gevraagd een minuut van een verzoekschrift op te stellen in naam van de Engelse katholieke clerus en adel. Het verzoekschrift zou door de nuntius Garampi te Wenen aan de keizer voorgelegd worden. Voor deze vraag was hij bezweken; hij had de smeekbede opgesteld. Hierin bepleitte hij dat de Kartuis een andere bestemming zou krijgen, gezien het feit dat het klooster in dienst stond van de Engelse missie die toch al met een groot tekort aan mensen had te kampen³⁷. Hij wees er ook op dat de eigendommen van het klooster vooral afkomstig waren van Engelse katholieken, daardoor suggererend dat de regering er geen recht op had.

Hij achtte het echter zijn plicht „Monsieur” van zijn handelwijze op de hoogte te brengen en hem tevens een afschrift van de smeekbede te bezorgen³⁸. Wel beklemtoonde hij dat hij over de kartuizers niets anders vertelde dan wat reeds iedereen wist.

De voorzichtige Mann had de nuntius tevreden gesteld; hij voorkwam mogelijke verdachtmakingen, als zou hij achter de rug de regering tegenwerken, en terzelfdertijd stond hij als Engels katholiek én religieus waarschijnlijk volledig achter dit verzoek. Een man met grote diplomatieke gaven.

Een van de voorgestelde middelen om de publieke opinie voor te bereiden bestond dus in de publicatie van de *Reflexions sur la Religion*. Mann herlas en corrigeerde het werk nogmaals en liet er twee copieën van maken, een voor de

³⁴ J. Busca (1731-1803) was apostolisch nuntius te Brussel 1775 tot 1785. Terwijl nuntius Garampi te Wenen protesteerde tegen het ingrijpen van Jozef II in kerkelijke zaken, beperkte Busca er zich toe Rome op de hoogte te houden van de feiten en te Brussel een grote terughoudendheid aan de dag te leggen. *Dizionario Biografico degli Italiani*, dl. 15, p. 488-91.

³⁵ Het klooster was op 17 maart 1783 opgeheven en op 30 mei hadden de monniken het verlaten. DE GRAUWE, p. 1258.

³⁶ „à moins que d'avoir préalablement des ordres de la part de S. A. Starhemberg ou de la Votre pour cette fin”. Het gaat hier blijkbaar om de hoogste regeringsinstanties. Vermits Neny in februari 1783 ontslag nam, zou „Monsieur” H. de Crumpipen kunnen zijn.

³⁷ Dit lag in de lijn van de politiek die de bisschoppen in de Oostenrijkse Nederlanden sedert 1782 voerden. Zij hadden nl. een aantal kloosters aangeraden hun bestemming enigszins te veranderen door scholen voor arme kinderen op te richten zodat zij „nuttig” werden. J. LAENEN, *Étude sur la suppression des couvents par l'Empereur Joseph II dans les Pays-Bas autrichiens et plus spécialement dans le Brabant (1783-1794)*. — *Annales de l'Académie royale d'archéologie de Belgique*, 57 (1905), p. 360.

³⁸ Dit afschrift bevindt zich in dezelfde lias.

prins en een voor de staatssecretaris³⁹. De komende gebeurtenissen zouden het echter allemaal overbodig maken. In 1783 dienden Starhemberg en Neny hun ontslag in. Graaf Belgiojoso werd gevolmachtigd minister en de geschiedenis van de Oostenrijkse Nederlanden geraakte met Jozef II in een stroomversnelling. Rekening houden met de publieke opinie, was wel het laatste waaraan de ongeduldige keizer dacht en abbé Mann kreeg nog weinig opdrachten. Wel moest hij voor de gevolmachtigd minister soms stukken vertalen⁴⁰, of een verhandeling schrijven⁴¹, maar veel meer was het niet.

Dat wil niet zeggen dat de hogere kringen hem uit het oog verloren of dat Mann goede relaties niet op hun juiste waarde wist te schatten. Belgiojoso woonde evenals hij in de abdij van Koudenberg en dat zal er wel toe bijgedragen hebben dat Mann al vlug bij hem op goede voet stond⁴². Het volgend jaar mocht hij „de l'aveu et avec l'approbation”⁴³ van de gevolmachtigd minister een reis met wetenschappelijke bedoelingen ondernemen⁴⁴ door Frankrijk, Zwitserland en Duitsland in het gezelschap van nuntius J. Busca. De twee reisgezellen hadden echter té uiteenlopende interessen om er een volledig succes van te maken. Busca bleek eerder een man van de wereld te zijn die van de ene prins-abt naar de andere bisschop of markgraaf reisde om overal vorstelijk te worden onthaald. Feestelijk eten en drinken, muziek en soldatenparades, georganiseerde uitstapjes naar toeristische bezienswaardigheden, dat behoorde vooral tot het programma van de nuntius. Abbé Mann voelde zich voldoende thuis in dit kerktype van het Ancien Régime om er mee van te genieten en in zijn verslag klinkt geregeld bewondering door voor de macht en prachtlievendheid van de prins-abten en de wijze waarop ze voor hun onderdanen zorgden.

Toch was het zijn keuze niet⁴⁵. Wanneer Busca zes dagen in de nuntiatuur van Keulen doorbracht, was Mann rap op de stad uitgekeken en verveelde hij er zich zo erg dat hij de omtrekafstand van de stad ging controleren⁴⁶. Zijn brede interesse ging veeleer uit naar kloosterbibliotheken en fabrieken, naar de natuurlijke streken waar ze doorheen reden, naar de economische bedrijvigheid van de

³⁹ ARA, SSO, 2135, f. 173. Het bevat de rekening, betaald voor het papier, het zijden lint om de kopieën in te binden en loon van de kopiisten. April-juli 1782.

⁴⁰ ARA, SSO, 1880, f. 2 (8 februari 1785).

⁴¹ Zo schreef hij een verhandeling over de oprichting van een nationale visserij in Vlaanderen en aan de Adriatische kust. Voor de beschrijving zie handschriften 18 en 7.10.

⁴² „C'est une circonstance favorable pour moi que je sois déjà connu de lui : son accueil du moins est aimable et amical. La semaine dernière il m'honora d'une visite dans mon cabinet”. DELEPIERRE, p. 80 (17 januari 1783).

⁴³ ARA, GRO, 697, (27 mei 1784).

⁴⁴ Het handschrift van zijn reisverslag is bewaard gebleven : *Relation d'un voyage fait en France, en Suisse et en Allemagne, dans l'année 1784*. Zie handschrift 7.25.

⁴⁵ „Tant de bonne chère, et surtout le peu de liberté qu'il y avoit d'en choisir à son gré à Baden, ... avoit déjà fort dérangé la santé de l'Auteur de cette relation, accoutumé à tout un autre train de vie ...” : *Relation d'un voyage*, f. 337.

⁴⁶ Id., f. 343. Hij besloot dat de lengte zeker geen 3 mijl bedroeg.

bevolking, naar de samenstelling van de bodem. In Duitsland liet hij zelfs zijn medereiziger een paar keer in de steek om rustig én kritisch met eigen ogen de gesteenten van vulkanische oorsprong te bestuderen⁴⁷.

In Mannheim voelde hij zich ongetwijfeld in zijn element. Hij bezocht er de „kabinetten” van de keurvorst en discuteerde met abbé Hemmer, de secretaris van de Société Météorologique, over verschillende types van bliksemafleiders⁴⁸. Dat bezorgde hem waarschijnlijk het gevoel dat zijn reis nuttig was geweest ; zoiets kon immers in het verslag voor de Academie gebracht worden.

Over Manns invloed in de regeringspolitiek weten we weinig. Op 10 december 1789, toen het ganse land in rep en roer stond, ondernam de regering nog een ultieme poging om de clerus terug voor zich te winnen. Abbé Mann werd naar Mechelen gestuurd, „pour tâcher d'amener une pacification avec le clergé, mais en vain”⁴⁹. Dit feit bevestigt het vermoeden dat Mann steeds meer het vertrouwen van de regering genoot.

Tijdens de Brabantse Omwenteling bleef hij op de achtergrond en poogde zich zo weinig mogelijk te compromitteren. Van echte medewerking met de nieuwe heersers was geen sprake.

De eerste Oostenrijkse Restauratie van 1790 zou een belangrijke wijziging in zijn bedrijvigheid teweegbrengen. Zoals zijn arbeid in de Academie bekroond werd met de, althans binnen de Academie, belangrijke functie van secretaris, zo kreeg hij nu ook van de regering de kans te bewijzen wat hij in zijn mars had. De Oostenrijkse bestuurders poogden terug te keren naar de tijd van Maria-Theresia en op 23 februari 1791 benoemde Mercy-Argenteau, gevolmachtigd-minister, hem tot lid van de heropgerichte Koninklijke Commissie voor de Studiën, het toenmalige ministerie van onderwijs⁵⁰. Waarschijnlijk had hij deze benoeming in de eerste plaats te danken aan H. de Crumpipen, chef-president van de Geheime Raad, en aan baron de Feltz, staatssecretaris⁵¹. Eerstgenoemde zal Manns voorzichtige houding tijdens de voorbije troebelen wel gewaardeerd hebben en dat hij met de Feltz goede relaties had, zouden de verdere gebeurtenissen in dat jaar duidelijk aantonen⁵². Maar wat betekende deze benoeming precies ? Welk gewicht wierp Mann hier in de schaal ?

De Commissie bestond uit vijf leden : voorzitter H. de Crumpipen, F. Rapedius de Berg, N. S. de Aguilar, de augustijn J. B. Janssens⁵³ en abbé Mann. Kort

⁴⁷ „J'avois déjà commencé à me plaindre de mon peu de chance à cet égard en comparaison de tant de savans naturalistes qui trouvent des traces de volcans sous tous leurs pas et qui ne voyent de tous côtés que laves et autres matières volcaniques”. Id., f. 339 v°.

⁴⁸ *Relation d'un voyage*, f. 338.

⁴⁹ MAILLY, p. 551.

⁵⁰ ARA, KCS, 15, p. 1.

⁵¹ Op 4 maart gingen de nieuwe leden gevolmachtigd minister Mercy-Argenteau, H. de Crumpipen en baron de Feltz danken voor het in hen gestelde vertrouwen. ARA, KCS, 15, p. 11.

⁵² Zie hoger p. 68 e.v.

⁵³ J. B. Janssens was een Antwerpse augustijn. Verdere gegevens ontbreken.

daarop werd ze nog aangevuld met een secretaris, Podevin⁵⁴. De eerste drie waren adviserende leden en blonken vooral vanaf 1792 vaak uit door hun afwezigheid. Het werk zelf rustte op de schouders van Janssens en Mann. Enkele dagen na hun aanstelling, op 3 maart 1791, kwamen de twee „kernleden” reeds bijeen.

Het is onmogelijk het aandeel van beiden in het werk precies te meten maar werkwijze en energieke aanpak doen vermoeden dat Mann de drijvende kracht was. Met zijn aangeboren zin voor orde en organisatie stelde hij een verlanglijstje op van al het nodige en nuttige: dat bevatte zowel alle regeringsbesluiten en -reglementen betreffende het onderwijs, genomen vanaf de oprichting van de eerste Commissie voor de Studiën op 9 maart 1777, als een secretaris en „2 livres en blanc”⁵⁵. Dezelfde dag ook spraken ze een onderlinge taakverdeling af: Mann zou zorgen voor de „interne” zaken als rapporten aan de regering, verslagen, registers, tabellen, enz., „ayant déjà un Bureau ..., où tout cela est en exercice ...”. Pater Janssens zou instaan voor de relatie met de scholen „comme étant le plus au fait de la pratique de l'Enseignement et de la Discipline des Collèges”⁵⁶. De praktijk bewees de onhoudbaarheid van deze verdeling, aangezien er te veel „veldwerk” bij kwam kijken. Dus trok ook Mann op inspectie af (en vooral) naar steden waar zich om een of andere reden moeilijkheden voordeden. In Gent ging hij met de stadsmagistraat onderhandelen over de heroprichting van een koninklijk college⁵⁷; in Ieper probeerde hij de paters augustijnen ervan te overtuigen hun leraars aan het „staatsexamen” te onderwerpen zodat ook hun college als koninklijk college kon erkend worden⁵⁸. Toen er in het Collège de Houdain te Bergen een „studentenopstand” uitbrak op 3 december 1791, reisden Mann en secretaris Podevin er 's anderendaags naar toe om zich persoonlijk van de situatie te vergewissen en in te grijpen⁵⁹. Beide mannen konden het trouwens zeer goed met elkaar vinden en toen pater Janssens op 28 maart 1792 plots stierf⁶⁰, aarzelde Mann niet om Podevin als enige kandidaat ter opvolging voor te stellen. Erg overmoedig stelde Mann dat ze het werk met hun tweeën wel konden klaren. Meende hij het werkelijk? Of zei hij dat slechts om de regering gerust te stellen dat deze oplossing haar weinig geld zou kosten? Op 9 mei 1792 werd Podevin

⁵⁴ ARA, KCS, 15, p. 55. Benoemd op 18 april 1791. Podevin was gedurende ca. 19 jaar „regent de seconde au collège d'Ath” geweest. Op 9 november 1786 studee hij naar het *Département Scolastique* (CHANTERIE p. 103) een verhandeling „*Réflexions sur quelques points de l'éducation publique par B.J.P.*”, die blijkbaar een goede indruk maakte (AAR, map *L'abbé Mann*). Hij vergezelde Mann later op de vlucht naar Praag en, samen met zijn zuster, zorgde hij voor de zieke priester tot aan diens dood. Verdere gegevens ontbreken.

⁵⁵ ARA, KCS, 15, p. 5.

⁵⁶ ARA, KCS, 15, p. 9.

⁵⁷ ARA, KCS, 15, p. 305.

⁵⁸ ARA, KCS, 15, p. 310. Tot zijn grote verbazing kon geen enkel argument deze paters overtuigen.

⁵⁹ ARA, KCS, 16, ff. 78-85.

⁶⁰ ARA, KCS, 17, f. 14 v°.

inderdaad benoemd tot „rapporteur” en bleef tevens secretaris⁶¹. Een ministerie van onderwijs, herleid tot twee mensen.

Na zowat één jaar werking stelde Mann een uitvoerig rapport op: *Rapport général depuis la 1^{re} formation de la Commission Royales des Études en 1777 jusqu'au mois de juin 1792*⁶². Naar zijn oordeel viel de balans positief uit, alhoewel natuurlijk nog heel veel te doen viel. Aan plannen ontbrak het de beide mannen zeker niet maar de tijdsomstandigheden beslisten er anders over. De Franse bezetting van november 1792 tot maart 1793 was geenszins bevorderlijk voor een rustig verloop van het schooljaar. Toen de Commissie in mei 1793 haar taak moedig hervatte, moest zij weer heel wat energie besteden aan het lijmen van brokken. Klachten stroomden binnen: verzoeken tot uitbetaling van achterstallen, tot benoeming van professoren, tot verhoging van de wedden ter vervanging van de afgeschafte minervalia. Vreemde troepen legden soms beslag op de collegegebouwen (zoals in Ieper en Aalst)⁶³ en in Halle telde het college nog vier leerlingen⁶⁴. Het was niet te verwonderen dat de twee commissarissen tot het besluit kwamen dat hun taak onmogelijk was geworden. Dit schreef ook Mann in het *Rapport-Général depuis le mois de juin 1792 jusqu'au mois d'octobre 1793*⁶⁵. De inspectie van de colleges en het nazicht van de schriften die jaarlijks door de scholen ter controle werden opgestuurd, dat alleen was reeds te veel voor twee mensen, al werkten die nog zo hard. Wanneer Mann ziek viel en Podevin op inspectie was, zoals soms gebeurde, dan stokte het hele raderwerk⁶⁶. Toch werkten ze door, zo goed en zo kwaad als het ging, en Mann schreef: „I am at present a very slave, for at least 12 hours aday”⁶⁷. In de commissievergadering van 21 mei 1794 werd, op verzoek van de gevolmachtigd-minister, nog maar eens een lijst opgesteld van alle hangende problemen⁶⁸. Het werd een echte klachtenlitanie en elke klacht eindigde op nagenoeg dezelfde wijze: „... (La commission) voit à regret qu'elle ne peut maintenant s'en occuper, à défaut d'un nombre d'ouvriers proportionné à son travail”⁶⁹.

Ze spannen zich in voor een verloren zaak. Drie dagen daarna kwamen de commissieleden weer bijeen om de toestand te bespreken en ze besloten dat de regering voor hen iets moest voorzien in geval dat „des évènements desastreux” hen zouden dwingen samen met de regering het land te verlaten⁷⁰. Later werd in

⁶¹ ARA, KCS, 17, f. 44 v°. Mann vroeg voor hem ook een salarisverhoging en bekam ze.

⁶² Er zijn verscheidene exemplaren in het ARA bewaard: HV, 2545; SSO, 2128, ff. 156-173; KCS, 17, ff. 67-88.

⁶³ ARA, KCS, 18, ff. 8-11 v°; ff. 205 v°-214; ff. 228.

⁶⁴ Id., ff. 216 v°-222.

⁶⁵ Id., ff. 231 v°-247 v°.

⁶⁶ Id., f. 234.

⁶⁷ KB, hs. II 6700 (24 augustus 1793).

⁶⁸ ARA, KCS, 19, ff. 58-62.

⁶⁹ Id., 19, f. 61.

⁷⁰ Id., f. 72 v°.

de marge aan het verslag een P.S. toegevoegd : „... il a été donné part qu'une voiture seroit arrêtée pour l'usage des membres de la Commission”⁷¹.

Op 30 mei 1794 werd de laatste vergadering gehouden⁷² maar toen waren de archieven reeds ingepakt. Een goede maand later, op 26 juni, vluchtten Mann en Podevin met een deel van de regering naar Roermond. De Commissie voor de Studiën was niet meer in functie. Het werd het begin van een lange en moeizame zwerftocht.

⁷¹ ARA, KCS, 19, f. 72 v°.

⁷² *Ibidem.* „... the Archives of Government were packt up on the 13 th. of May, and remained so for 5 weeks ...” KB, hs. II 6700 (17 juli 1794).

HOOFDSTUK V : EINDELIJK RUST IN EEN VER LAND (1794-1809)

„I do not however repine at my fate ; I enjoy good health and a sufficiency for my circumscribed wants in my old age, with hopes of a better state to come. This last sentiment keeps me up amidst the storm which has shipwrecked all my expectations in this world ; and the extent of my wishes is now confined to a quiet retreat wherein I may pass the rest of my days in peace”¹.

„At last we have a peace just as it is ; and it might have been much worse, ... I am far from thinking myself unhappy”².

In een lange rij van twintig tot dertig rijtuigen trok de regeringskaravaan in een traag tempo van stad tot stad³ : Roermond, Kaiserswerth, Dorsten, Munster, Paderborn, Bamberg, Regensburg, Linz, Litomerice. Ze moesten steeds dieper in het Oostenrijks gebied trekken, voortgestuwd door „the Modern Invaders, worse than Goths, Vandals or Normans”⁴. De bijna zestigjarige abbé Mann voelde zich „als in een maalstroom” meegesleurd⁵. Hij had alleen het allerkostbaarste kunnen redden : zijn handschriften. Zijn dierbare boeken diende hij achter te laten. Het was een catastrofe⁶. Op 16 augustus 1794 vaardigde de regering nog een decreet uit waardoor zij alle ambtenaren verplichtte verder te vluchten, zonder in hun onderhoud te voorzien of een veilig toevluchtsoord aan te duiden. Kort daarna werd hun dan toch een halve wedde uitgekeerd. De regering kondigde echter aan dat het daaropvolgend jaar al diegenen die minder dan vijftwintig dienstjaren telden nog slechts één derde zouden ontvangen. Daar hoorde Mann ook bij. „Zulk lot is aan hen beschoren die al hun bezittingen achterlaten om hun vorst te volgen”, schreef hij ontgoocheld aan zijn vriend Banks⁷.

Mann was iemand die hield van orde, rust en een regelmatig leven ; nu kwam er geen eind aan het reizen en rotsen in een land waarvan hij de taal niet

¹ KB, hs. II 6700 (Praag, 3 augustus 1800).

² *IDEM* (Praag, 6 maart 1801).

³ KB, hs. II 6700 (Roermond, 17 juli 1794). Mann spreekt telkens over Kayserwert en Leutmeritz.

⁴ *Ibidem.*

⁵ *Ibidem.*

⁶ „J'ai sauvé mes manuscrits ... ; mais ce naufrage général a englouti ma bibliothèque”. DELEPIERRE, p. 150 (Paderborn, 11 december 1794). „After all I have lost in the Low Countries, and the total wreck of my Library (which was what I was most attached to) ...” KB, hs. II 6700 (Praag, 6 maart 1801).

⁷ DELEPIERRE, p. 148-9 (Paderborn, 11 december 1794).

de marge aan het verslag een P.S. toegevoegd : „... il a été donné part qu'une voiture seroit arrêtée pour l'usage des membres de la Commission”⁷¹.

Op 30 mei 1794 werd de laatste vergadering gehouden⁷² maar toen waren de archieven reeds ingepakt. Een goede maand later, op 26 juni, vluchtten Mann en Podevin met een deel van de regering naar Roermond. De Commissie voor de Studiën was niet meer in functie. Het werd het begin van een lange en moeizame zwerftocht.

⁷¹ ARA, KCS, 19, f. 72 v^o.

⁷² *Ibidem*. „... the Archives of Government were packt up on the 13 th. of May, and remained so for 5 weeks ...” KB, hs. II 6700 (17 juli 1794).

HOOFDSTUK V : EINDELIJK RUST IN EEN VER LAND (1794-1809)

„I do not however repine at my fate ; I enjoy good health and a sufficiency for my circumscribed wants in my old age, with hopes of a better state to come. This last sentiment keeps me up amidst the storm which has shipwrecked all my expectations in this world ; and the extent of my wishes is now confined to a quiet retreat wherein I may pass the rest of my days in peace”¹.

„At last we have a peace just as it is ; and it might have been much worse, ... I am far from thinking myself unhappy”².

In een lange rij van twintig tot dertig rijtuigen trok de regeringskaravaan in een traag tempo van stad tot stad³ : Roermond, Kaiserswerth, Dorsten, Munster, Paderborn, Bamberg, Regensburg, Linz, Litomerice. Ze moesten steeds dieper in het Oostenrijks gebied trekken, voortgestuwd door „the Modern Invaders, worse than Goths, Vandals or Normans”⁴. De bijna zestigjarige abbé Mann voelde zich „als in een maalstroom” meegesleurd⁵. Hij had alleen het allerkostbaarste kunnen redden : zijn handschriften. Zijn dierbare boeken diende hij achter te laten. Het was een catastrofe⁶. Op 16 augustus 1794 vaardigde de regering nog een decreet uit waardoor zij alle ambtenaren verplichtte verder te vluchten, zonder in hun onderhoud te voorzien of een veilig toevluchtsoord aan te duiden. Kort daarna werd hun dan toch een halve wedde uitgekeerd. De regering kondigde echter aan dat het daaropvolgend jaar al diegenen die minder dan vijftwintig dienstjaren telden nog slechts één derde zouden ontvangen. Daar hoorde Mann ook bij. „Zulk lot is aan hen beschoren die al hun bezittingen achterlaten om hun vorst te volgen”, schreef hij ontgoocheld aan zijn vriend Banks⁷.

Mann was iemand die hield van orde, rust en een regelmatig leven ; nu kwam er geen eind aan het reizen en rotsen in een land waarvan hij de taal niet

¹ KB, hs. II 6700 (Praag, 3 augustus 1800).

² *Idem* (Praag, 6 maart 1801).

³ KB, hs. II 6700 (Roermond, 17 juli 1794). Mann spreekt telkens over Kayserwert en Leutmeritz.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

⁶ „J'ai sauvé mes manuscrits ... ; mais ce naufrage général a englouti ma bibliothèque”. DELEPIERRE, p. 150 (Paderborn, 11 december 1794). „After all I have lost in the Low Countries, and the total wreck of my Library (which was what I was most attached to) ...” KB, hs. II 6700 (Praag, 6 maart 1801).

⁷ DELEPIERRE, p. 148-9 (Paderborn, 11 december 1794).

kende, zonder te weten wat hem nog boven het hoofd hing. Zijn toch al wankelende gezondheid ondervond hiervan de weerslag en hij kreeg last van plotse jichtaanvallen. Die beletten hem in volle winter de lastige reis naar Engeland te ondernemen, het land waar hij zo graag was teruggekeerd. In Roermond had hij nog aan Th. Astle, de archivaris van de Tower, geschreven : „... it shall not be my fault if I do not lay my bones there, for I am most heartily tired of the tumults and confusion of Revolutions”⁸. Tijdens de wintermaanden van 1794, die hij in Paderborn doorbracht, droomde hij van een vlucht naar Engeland in de volgende lente, in de hoop „een rustig plekje te vinden ... , wat (voor hem) het meest begerenswaardige goed ter wereld (was) geworden”⁹. De lijdensweg was echter nog niet ten einde. De Franse druk hield niet op en weer werd de karavaan voortgejaagd. Zijn gezondheid verslechterde zodanig dat men aan de doodzieke abbé tot tweemaal toe het H. Oliesel toediende, eerst in Regensburg in 1796, nadien in Linz in 1797 (?)¹⁰. Telkens weer kwam hij de aanvallen te boven. De mooie omgeving en de gezonde lucht van de stad Linz deden hem deugd en hij besloot zich daar te vestigen.

Gedurende de voorbije drie jaar had hij slechts troost gezocht en gevonden in „wetenschappelijk” werk. Wanneer zijn gezondheid het enigszins toeliet en het verblijf lang genoeg duurde, trok hij erop uit om de stad en de omgeving te leren kennen. Hij onderzocht de sporen van een Romeins kamp, gelegen nabij Dorsten in Westfalen¹¹ en in Litomerice bestudeerde hij de geologische structuur van de bodem, op zoek naar gesteenten van vulkanische oorsprong¹². De streek van Paderborn vond hij een buitengewoon interessant object voor natuurstudie omwille van de minerale bronnen, de ondergrondse rivieren en rijke ijzermijnen¹³. Grote steden als Regensburg en Linz bewonderde hij als een toerist en overall verzamelde hij stof met het oog op mogelijke verhandelingen. De rest van zijn tijd, als hij tenminste niet ziek was, bracht hij door met het bijwerken van zijn oude notities¹⁴, het schrijven van nieuwe verhandelingen¹⁵ of het lezen van

⁸ KB, hs. II 6700, (Roermond, 17 juli 1794).

⁹ DELEPIERRE, p. 150 (Paderborn, 11 december 1794).

¹⁰ Reiffenberg vermeldt de feiten (p. 20). De datum 1796 kan afgeleid worden uit een brief van Mann aan de Society of Antiquaries in Londen, gedateerd 21 februari 1796. Hierin schrijft hij dat hij traagjes herstelt van „een langdurige en gevaarlijke ziekte”. Hij kondigt tevens aan dat ze in april verder zullen vluchten. *Archaeologia*, dl. XIII, Londen, 1800, p. 2. De tweede zeer ernstige jichtaanval moet vóór april 1797 hebben plaats gehad want toen dienden ze, volgens Reiffenberg (p. 20), Linz weer te verlaten.

¹¹ Zie uitgegeven werk 45.

¹² Zie handschrift 25.

¹³ DELEPIERRE, p. 151 (Paderborn, 11 december 1794).

¹⁴ *A short Chronological Account of the Religious Establishments* (uitgegeven werk 46) was opgesteld in 1765 en 1766 (KB, hs. 20094, *Excerpta*, ff. 4 v^o-5 en ff. 8 v^o-17 v^o), aangevuld in Litomerice in 1797 (*ibidem*, ff. 12 en 17) en in hetzelfde jaar naar Londen opgestuurd.

¹⁵ *A memoir on the Agriculture of the Austrian Netherlands* (uitgegeven werk 47) schreef hij in Bamberg in augustus 1795 maar hij zond het pas in Regensburg, in februari 1796, naar Londen.

filosofische¹⁶ en historische¹⁷ werken, die hij zich waarschijnlijk aanschafte tijdens de vlucht. Pas nu ontdekte hij zijn grote tijdgenoot Kant, maar via diens tegenstanders Weber, Ulrich en Poiger.

Het leven in de literaire wereld probeerde hij bij te houden door krantenlectuur¹⁸ of door persoonlijke contacten onderweg¹⁹. Het was zijn manier om in deze turbulente tijden het hoofd boven water te houden. In zijn brieven kon hij zijn gevoelens kwijt en hij schreef aan Banks : „De cette manière, le temps ne m'obsède pas. Quant à la politique, j'y pense aussi peu qu'il m'est possible”²⁰.

In april 1797 moest hij het mooie Linz verlaten en naar Bohemen of Moravië reizen. Hij verkoos het eerste, verbleef nog een korte tijd in Litomerice en bereikte tenslotte de hoofdstad van Bohemen, het oude en rijke Praag, in het najaar van 1797²¹. Eindelijk was het lot hem weer gunstig. De aartsbisschop van Praag was op dat ogenblik immers prins van Salm-Salm, de vroegere bisschop van Doornik²². Als kanunnik van het Kortrijkse O.-L.-Vrouwekapittel, had Mann tot zijn diocesanen behoord. Het is niet uitgesloten dat de aartsbisschop hem reeds van vroeger kende, daar deze geregeld aan het Hof te Brussel verbleef. Volgens Reiffenberg overlaadde hij hem met eerbewijzen en genegenheid²³.

Mann kreeg nu de tijd om te verademen en op krachten te komen. Hij kon het best gebruiken want hij maakte sombere dagen door. Monarchieën stuikten

Nog andere werken kwamen klaar in Regensburg (uitgegeven werk 45) en in Litomerice (handschrift 25).

¹⁶ Bijvoorbeeld WEBER, *Logica et metaphysica*, Landshut, 1794 ; B. POIGER, *Metaphysica*, 1792 ; G. NÜSLEIN, *De cognitionum a priori et a posteriori discrimine*, Bamberg, 1794. (KB, hs. 20094, *Excerpta*, ff. 103-123 v^o).

¹⁷ Bijvoorbeeld B. WITTIUS, *Historia antiqua occidentalis Saxionae*, z. pl., 1778 ; N. SCHATEN, *Historiae Westphaliae*, z. pl., 1773 ; J. LUDWIG, *Scriptoribus rerum Episcopatus Bambergensibus*, z. pl., 1718. (KB, hs. 20094, *Excerpta*, ff. 156-162 v^o).

¹⁸ Bijvoorbeeld de *Almanach de Gotha* (KB, hs. 20379-20400, ff. 269 en 183-184 v^o).

¹⁹ In Gotha bezocht hij het observatorium van Zach, astronoom en lid van de Brusselse Academie, en in Linz ging zijn aandacht naar een machine om elektriciteit op te wekken (DELEPIERRE, p. 157). Ook ontving hij nog brieven van hogergenoemde Zach, van baron de Poederlé en prins de Gallitzin (KB, hs. 20379-20400, ff. 183-184 v^o).

²⁰ DELEPIERRE, p. 152 (Paderborn, 11 december 1794).

²¹ Een brief gericht tot de president van de *Society of Antiquaries*, werd geschreven in Litomerice op 16 juli 1797. (Zie uitgegeven werk 46). De eerstvolgende bewaard gebleven brief is gericht tot Banks en geschreven in Praag op 20 november 1797 (DELEPIERRE, p. 153-8).

²² Aartsbisschop Wilhelm Florentin prins van Salm-Salm (1745-1810) was het achttiende kind van Nicolaas Leopold, prins van Salm, onder meer hertog van Hoogstraten en gouverneur van Antwerpen. Hij behoorde tot de hoge adel en werd door Maria Theresia in 1776 tot bisschop van Doornik benoemd. Het ambt bleef daardoor in de familie want de twee voorgangers waren verwanten. Hij steunde de keizer door dik en dun, ook in zijn kerkpolitiek zodat hij het bij een aantal van zijn onderdanen, „imbus de l'influence français”, verkorven had. In oktober 1783 verliet hij zelfs zijn diocesis en vestigde zich tot 1793 in Keulen, behalve van juni 1791 tot april 1792. Als enige bisschop in de Nederlanden hield hij zich afzijdig tijdens de Brabantse revolutie. In 1793 werd hij dan benoemd tot aartsbisschop van Praag. *Biographie Nationale*, dl. XXI, kol. 241-253 ; A. FRIND, *Die Geschichte der Bischöfe und Erzbischöfe von Prag*, 1873, Praag, p. 270-8.

²³ REIFFENBERG, p. 20.

ineen ; de Franse pletwals rolde over Europa en geen kracht leek in staat hem te stoppen. In een beeldrijke, fel bewogen stijl schreef hij aan Banks : „Les rois de Sardaigne et de Naples sont écrasés ; le roi d'Espagne est dans les fers ; la Hollande et la Suisse ont pieds et poings liés, et l'Empire est une vieille machine usée, dont les roues rouillées et les ressorts rompus, ne sont plus capables d'aucune action simultanée, avec énergie, et qui paraît près de tomber en pièces d'elle-même”²⁴. Nog drie lange jaren zou de Franse dreiging voortduren²⁵ en zijn leven werd vergald door een voortdurende onzekerheid. Met schrik wachtte hij op een bevel van hogerhand om te vluchten.

Niet alleen de politieke situatie beangstigde hem, ook andere zorgen maakten hem ongelukkig. Hoe verder Mann met de Oostenrijkers meegetrokken was, hoe afhankelijker hij was geworden. Zijn enig inkomen bestond uit een regeringspensioen ; zijn vroegere relaties en zijn veelomvattende kennis waren in het vreemde land nog van weinig tel. De Oostenrijkse Nederlanden waren bezet en dus gesloten gebied en Engeland lag onbereikbaar ver. De briefwisseling met zijn Engelse vrienden werd zeer bemoeilijkt of hield helemaal op²⁶. Op de verhandelingen die hij naar Londen zond, kwam geen reactie en hij moest zelf informeren of ze wel aangekomen waren. Deze vaststelling bracht zijn geloof in de waarde van zijn werk en in zichzelf aan het wankelen. In 1800 schreef hij aan Astle : „This silence, I own, damps my zeal as it gives me room to suppose that my communications are not worthy of notice”²⁷. Het is dan ook niet te verwonderen dat hij naar een laatste houvast greep : zijn geloof in en hoop op „a better state to come”²⁸. Immers al zijn hoge verwachtingen in deze wereld hadden „schipbreuk geleden in de (Franse) storm”²⁹. Hij was een geslagen man.

Gelukkig voor hem kwam er een kentering in de politieke situatie : tussen Frankrijk en het keizerrijk werd vrede gesloten en Praag werd zijn laatste verblijfplaats. Geen dreiging meer, geen vlucht ; hij kreeg nu wat hij verlangde : „a quiet retreat wherein I may pass the rest of my days in peace”³⁰.

Zijn laatste levensjaren waren, alle omstandigheden in acht genomen, gelukkige jaren. De rust had een gunstige invloed op zijn gezondheid en hij voelde zich stukken beter dan in de voorbije periode. Van zijn vroegere medewerker

²⁴ DELEPIERRE, p. 167-8 (Praag, 7 maart 1799).

²⁵ Tot in het jaar 1801 tussen Frankrijk en het keizerrijk vrede werd gesloten.

²⁶ Op een brief van Banks van 2 januari 1798 antwoordde Mann slechts op 1 mei 1798 ; een brief van Astle van 5 september 1800 werd beantwoord op 6 maart 1801. Het is onwaarschijnlijk dat nalatigheid oorzaak was van dit grote tijdsverschil. De laatste tot nu toe bekend gebleven brief aan J. Banks dateert van 7 maart 1799 ; aan Th. Astle schreef hij nog op 6 maart 1801. Het is natuurlijk mogelijk dat latere brieven verloren zijn gegaan. „Few others of those I have written to, have favoured me with an answer”. KB, hs. II 6700 (Praag, 3 augustus 1800).

²⁷ KB, hs. II 6700 (Praag, 3 augustus 1800).

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*.

Podevin en diens zuster³¹ ondervond hij veel vriendschap en steun, en de aartsbisschop was hem goed gezind. Hij leerde zich min of meer te verzoenen met de gedachte dat zijn rol in de maatschappij uitgespeeld was, ook al had hij daar moeite mee en voelde hij zich wat nutteloos³². Hij vond echter troost in zijn geloof en in zijn werk. Reeds in 1799 nam hij opnieuw zijn levenswerk, *Principes Métaphysiques des Etres et des Connoissances*, ter hand. Hij begon aan een Franse vertaling van een in het Engels gesteld handschrift³³, onderbrak ze om een kopie van de Engelse versie te maken en beëindigde tenslotte de Franse vertaling op 3 mei 1800³⁴. De Engelse kopie was bestemd voor het *British Museum* en hij had er de grootste zorg aan besteed³⁵. Het was zijn bedoeling om wat hij als zijn meesterwerk beschouwde voor het nageslacht in veiligheid te brengen. Vermits hij kans zag het via Hamburg naar Engeland te verzenden en op dat ogenblik nog steeds vreesde te moeten vluchten, verkoos hij het min of meer zekere voor het absoluut onzekere te nemen en stuurde het naar Londen³⁶. Zijn voorzorgsmaatregelen waren achteraf gezien overbodig, want dank zij de hulp van Podevin slaagde hij erin het te laten drukken. Hij keek eerst uit naar een uitgever in Praag maar het bleek zeer moeilijk iets in het Frans, laat staan in het Engels, gedrukt te krijgen³⁷. Abbé Mann liet niet af en vond de Weense drukker J. V. Degen bereid het werk uit te geven.

Zijn gezondheidstoestand en het verlangen naar rust deden hem opzien tegen het reizen en de moeilijkheden, die het uitgeven konden meebrengen. Daarom trok zijn trouwe vriend Podevin naar Wenen. Waarschijnlijk moest hij eerst poolshoogte nemen, want op 23 juni 1804 werd hem het manuscript nagestuurd³⁸. Hiermee begon een ware lijdensweg. De eerste hindernis, de censuur, werd glansrijk genomen maar in oktober kreeg Degen de functie van „keizerlijk

³¹ Noch in de briefwisseling, noch in andere documenten maakt Mann gewag van de aanwezigheid van Podevins zuster. Reiffenberg schrijft dat zij en haar broer samen voor de „compagnon de leur exil” zorgden en dat Mann haar bij zijn dood al zijn handschriften naliet. REIFFENBERG, p. 21-2.

³² „I should have been glad to have continued to be of some use in the world”. KB, hs. II 6700 (Praag, 6 maart 1801). Hij is dan 66 jaar oud.

³³ Het is niet duidelijk en ook niet zo belangrijk of aan deze Engelse versie nog eens een franstalige voorafgaat.

³⁴ AAR, map l'abbé Mann, *Metaphysical principles*. Alle verdere gegevens in verband met het werk zijn hieraan ontleend.

³⁵ „... I have fairly copied one of these manuscripts ..., (it) is a volume ..., fairly bound in calf-leather”. KB, hs. II 6700 (Praag, 3 augustus 1800). Het kopiëren duurde van 1 mei tot 15 oktober 1799. AAR, map l'abbé Mann, *Metaphysical Principles*.

³⁶ Abbé Mann maakte er zich ongerust over of het wel ooit in het *British Museum* belandde. „... I much apprehend it is gone to the bottom of the Sea ...”. KB, hs. II 6700 (Praag, 6 maart 1801). Toch had het wel degelijk zijn bestemming bereikt want het wordt er nu nog bewaard : „A fair copy of this work made in Mann's own hand is preserved in the *British Museum* (Add. MS. 5794)”. *DNB*, dl. XII, p. 930.

³⁷ KB, hs. II 6700 (Praag, 6 maart 1801).

³⁸ AAR, map l'abbé Mann, *Metaphysical Principles*.

drukker". Overstelp met werk verwaarloosde hij zijn eigen uitgeverij. Hoe Podevin ook klaagde, dreigde en smeekte, pas op 6 maart 1807, bijna drie jaar later, kon hij aan Mann schrijven: „J'ai enfin la satisfaction de Vous annoncer que vos livres sont probablement partis aujourd'hui"³⁹. Het moet voor Mann een grote voldoening geweest zijn een oude droom alsnog in vervulling te zien gaan. Op voorstel van Podevin werd een exemplaar aangeboden aan de keizer, aan de nuntius te Wenen en zelfs aan paus Pius VII⁴⁰. Toch was hij met de uitgave niet helemaal gelukkig want, niettegenstaande Podevin soms tot viermaal toe de gedrukte bladen had gecorrigeerd, krioelde het werk nog van de fouten. Daarom maakte hij nogmaals een handschrift persklaar, voor het geval een tweede druk nodig was⁴¹. Die zou echter niet meer komen.

Ondertussen schreef Mann van 1801 tot 1806 aan *The Analysis of Divine Faith*⁴², in de eerste plaats bedoeld als een uiteenzetting van de katholieke leer aan een protestants publiek.

Een laatste groot werk, *Table Chronologique de l'histoire universelle, depuis le commencement de l'année 1700, jusqu'à la Paix générale de l'année 1802*⁴³, was in 1804 verschenen in Dresden. Hij wou hiermee een bron van inlichtingen bezorgen aan iemand, „mieux pourvû de moyens que lui"⁴⁴, die een algemene geschiedenis van de 18de eeuw zou schrijven. Tot aan zijn dood herwerkte hij het met aanvullingen en correcties. Hij vatte nog het plan op om een supplement te laten verschijnen en zond het manuscript naar Dresden. Zijn gezondheid ging echter snel achteruit. In een brief van 12 september 1808 aan uitgever G. F. Walther, schreef hij dat hij de voorbije winter maandenlang doodziek was geweest „par une goutte remontée"⁴⁵, en dat hij sindsdien zijn kamer nog niet had verlaten. Het is de laatste bewaard gebleven brief en het beverige handschrift, de fouten en de doorhalingen tonen aan dat het hem moeite kostte zijn gedachten op papier te krijgen. Hij ergerde er zich aan dat Walther sinds maanden niets meer van zich had laten horen en misschien zat het hem ook dwars dat hij niet meer in staat was zelf krachtadig zijn plannen door te zetten. „Il est possible que vous me croyez mort; sans quoi je ne doute pas que vous m'auriez donné de vos nouvelles, ..." schreef hij op bittere toon. Aan de man die als tussenpersoon

³⁹ AAR, map l'abbé Mann, *Metaphysical Principles*. Mann noteerde uit de brieven van Podevin zorgvuldig alle passages die verband hielden met het drukken van zijn werk.

⁴⁰ In de pauselijke dankbrief van 6 juni 1807 stond o.a.: „Quod vero existimationem, benevolentiamque nostram tibi uberius conciliavit, Declaratio tua est, qua Librum universum Nostro iudicio, censuraeque subjicis, id omne retractare paratus, quod minus recti dictum tibi excidisset. Nos sincerum hoc ergo Nos, et Sanctam Sedem Obsequium debitis laudibus prosequentes, Apostolicam tibi Dilecte Fili, Benedictionem grato animo, impertimur". *Ibidem*.

⁴¹ Dit bevindt zich nu in de KB (zie handschrift 28).

⁴² Zie handschrift 27.

⁴³ Zie uitgegeven werk 48.

⁴⁴ *IDEM*, p. 3.

⁴⁵ ARA, HV, 2020, Briefwisseling tussen G. F. Walther en abbé Mann.

fungeerde had hij bovendien zijn beklag gedaan over de uitgever die op eigen houtje de tabellen had willen aanvullen. Mann had zelfs gedreigd met een afkeuring van het werk „par les papiers publics". Het was zijn werk en dat moest het ook blijven. De onthutste Walther stuurde op 28 februari 1809 het handschrift terug met het beleefd verzoek het zelf te herwerken. Mann zou het niet meer ontvangen. Hij overleefde de winter niet en stierf op 23 februari 1809, 74 jaar oud.

„L'esprit toujours présent, il vit approcher sa fin avec la foi d'un chrétien, et la fermeté d'un sage"⁴⁶.

⁴⁶ REIFFENBERG, p. 22.

HOOFDSTUK VI : TROUW AAN ENGELAND

„Till my last excursion to England, I did not know what a Country I was native of; since then, ..., I know, it seems a Nation of Princes”¹.

„You, dear, Sir, live in a happy country, in a land of real freedom and humanity; ...”².

Niettegenstaande Mann driekwart van zijn leven op het vasteland heeft geleefd en gewerkt, toch is hij steeds Engelsman gebleven. In de Oostenrijkse Nederlanden maakte hij nooit echt deel uit van het volk. Van de Vlaamse buitenmensen stond hij door zijn ontwikkeling en door de taalbarrière – hij leerde nooit hun taal – ver af, al schreef hij over hen met bewondering³. Het oppervlakkige Brusselse hofleven vormde een al te schrille tegenstelling met zijn vroegere levenswijze en in de Academie had hij weinig of geen echte vrienden. Haast vanzelfsprekend zocht en vond hij meer geestes- en cultuurverwantschap bij zijn te Brussel verblijvende landgenoten.

Eigenlijk was er sedert hij Engeland voor goed de rug toekeerde in 1754, steeds een zekere band met zijn vaderland blijven bestaan. Ook op het continent had hij telkens weer een stukje Engelse cultuur ontmoet. In Frankrijk waren het de Engelse kloosters, in Spanje een Engelse minister van Buitenlandse Zaken in Spaanse dienst, in Nieuwpoort Engelse monniken. In de relatieve afzondering van de Kartuis had hij contact met Engelse weldoeners.

Toen hij het klooster verlaten had om zich te Brussel te vestigen, zorgden de omstandigheden en de regering er voor dat hij na korte tijd Engeland kon bezoeken⁴. Dat was de grote kans die hij met beide handen gegrepen heeft. Dank zij het regeringsmandaat gingen voor hem ongetwijfeld vele deuren open en zijn opdracht bracht hem als vanzelf met de Engelse amateur-wetenschapslui in contact. Zo belandde hij „at the hospitable dinners of Sir John Pringle”⁵, een soort Engels „salon”, waar de „Literati, both Natives of this Country and Foreigners, of

¹ KB, hs. II 6700 (25 april 1793).

² Id. (Praag, 3 augustus 1800).

³ Bijvoorbeeld in *Mémoire sur l'agriculture des Pays-Bas*. Zie handschrift 23.

⁴ Zie hoger, p. 72 e.v.

⁵ John Pringle (1707-1782). Geneesheer die in Leiden onder Boerhaave had gestudeerd. Trad in dienst van de Earl of Stair, bevelhebber van de Britse troepen op het vasteland, en genoot grote faam als geneesheer in het leger. Begon daarna een praktijk in Londen en werd hofgeneesheer in 1774. Van 1772 tot 1778 was hij president van de Royal Society. *DNB*, dl. XVI, p. 386-8.

the highest distinction” elkaar ontmoetten⁶. Van deze gelegenheid maakte hij ook gebruik om tijdens een zitting van de *Royal Society* en van de *Society of Antiquaries* met veel lef en zin voor public relations het eerste deel van de *Mémoires de l'Académie* te presenteren. Hij ontmoette er J. Banks, dr. Solander, lord Mulgrave⁷, J. Nichols⁸ en vele anderen.

Banks en Mann verstonden elkaar zeer goed, hadden dezelfde ruime interesse en beoefenden wetenschappen onder andere omdat het voor ontwikkelde, rijke mensen zo hoorde⁹. Hun vriendschap uitte zich in een jarenlange briefwisseling. Voor Banks en zijn kring was Mann de ideale tussenpersoon om op de hoogte te blijven van wat in de Oostenrijkse Nederlanden en zelfs daarbuiten omging op wetenschappelijk vlak. Voor abbé Mann vervulde Banks dezelfde rol in Engeland, met dit verschil dat Engeland de bakermat was van de Verlichting en dat mensen als Herschel¹⁰ en Cavendish¹¹ er geregeld nieuwe gespreksstof leverden, terwijl in de Nederlanden wat dat betreft niet zoveel te beleven viel. Tot in den treure moest hij herhalen dat hij maar weinig wetenschappelijk nieuws wist te vertellen en dat „le zèle pour le progrès des sciences naturelles et utiles semble tomber en léthargie”¹². Hij schreef dan maar wat over eigen werk of wisselde van gedachten over de wetenschappelijk en politieke actualiteit. Hij berichtte over de pogingen om te Brussel „un salon public d'électricité” op te richten¹³ of gaf zijn oordeel over de ideale vorm van de bliksemafleider¹⁴. Banks deelde de resultaten mee van zijn experimenten met gele zandsteen¹⁵. Mann deed daarop in Brussel de proefnemingen nog eens over en schreef dan weer over zijn bevindingen.

⁶ „... on a Sunday, about a month ago, there was a gentleman in company (of the name of Mann) who came from Flanders as a sort of agent for the Governor of the Netherlands, Prince Charles of Lorraine”. J. NICHOLAS, *Literary anecdotes of the Eighteenth Century*, dl. III, Londen, 1812, p. 178.

⁷ J. C. Phipps, tweede baron Mulgrave, (1744-1792) was zeekapitein en politicus. Ging in 1773 op zoek naar een mogelijke noordelijke doorvaart naar Indië. Publiceerde zijn reisverhalen. Was eveneens lid van de Royal Society. *DNB*, dl. XV, p. 1117-8.

⁸ J. Nichols (1745-1826) was schrijver en uitgever-drukker. In 1778 stond hij mee aan de leiding van het maandblad *Gentleman's Magazine* en vanaf 1792 leidde hij het alleen. In 1812-1815 verscheen zijn *Literary Anecdotes of the Eighteenth Century*. Was bevriend met Banks. *DNB*, dl. XIV, p. 447-50.

⁹ *The New Cambridge Modern History*, dl. VIII, p. 140.

¹⁰ F. Herschel (1738-1822) was astronoom. Bouwde de grootste telescopen van zijn tijd en ontdekte daarmee in 1781 de planeet Uranus. Was op slag beroemd. Verbaasde zijn tijd door nog meer ontdekkingen en door theorieën omtrent het ontstaan van het heelal. *DNB*, dl. IX, p. 719-725.

¹¹ H. Cavendish (1731-1810), chemicus en fysicus. Van rijke, adellijke afkomst. Wijdde heel zijn eenzaam leven aan wetenschappelijk onderzoek. Herontdekte in 1766 waterstof en in 1772 stikstof. Lid van de Royal Society. Maakte zijn ontdekkingen slechts laat bekend. *DNB*, dl. III, p. 1257-62.

¹² DELEPIERRE, p. 43 (13 juni 1779); p. 59 (24 juli 1780); p. 79 (17 januari 1783); p. 86 (1 april 1783) enz.

¹³ IDEM, p. 20 (29 juni 1778); p. 24 (19 oktober 1778); p. 59 (24 juli 1780).

¹⁴ IDEM, p. 30 (18 december 1778).

¹⁵ „Je vous suis très obligé, ..., des renseignements que vous avez eu la bonté de me donner concernant l'inflammation de l'ocre mêlée à l'huile”. DELEPIERRE, p. 77 (17 januari 1683). Wat nu precies de bedoeling was van het onderzoek is niet duidelijk.

Belangrijker nieuws vormden de sensationele ontdekkingen van Herschel waarover Banks uitvoerig rapporteerde. Mann begreep goed de draagwijdte ervan en schreef: „... ses étonnantes découvertes astronomiques prouvent que nous ne connaissons pas plus de l'immensité des cieux, que de la nature intime des éléments qui constituent notre globe”¹⁶. En verder: „Il y a peu d'années, on supposait que l'astronomie avait atteint son nec-plus-ultra; mais cet étonnant observateur nous montre que cette science n'est encore que dans son enfance”¹⁷. Zag hij de enorme afstand die bestond tussen zijn „ontdekkingen” en verhandelingen en die van Herschel? Het grote nieuws ontlokte hem in elk geval de bedenking dat de astronomie steeds zijn uitverkoren wetenschap was geweest maar dat hij ze nooit „in de praktijk” had kunnen beoefenen, de enige manier om vorderingen te maken¹⁸. Het was de reactie van de wetenschapsman die met gemengde gevoelens de successen van anderen verneemt en onwillekeurig denkt: dat had ik ook gekund maar de omstandigheden zaten tegen. Hij keek dan ook met minachting neer op de „soi-disants philosophes de ce pays, (qui) sont trop occupés de ces bagatelles qu'on nomme ballons à air, pour s'intéresser à aucune autre chose”¹⁹. Met heimwee dacht hij terug aan de gesprekken die hij gevoerd had met Banks en de anderen en hij verlangde naar hun gezelschap „(pour) profiter des lumières, des vues et des renseignements ..., ressources dont nous sommes presque entièrement privés ici”²⁰.

Mann was vastbesloten de banden met Engeland nauwer aan te halen en zou daarvoor alles doen wat in zijn macht lag. Vooreerst schreef hij in 1779 zelf een verhandeling voor de Royal Society in de hoop dat ze in haar uitgaven zou gepubliceerd worden²¹ en dus ruimere bekendheid verwerven. Kon hij uit de Nederlanden geen groot nieuws meedelen, dan probeerde hij zich op een andere wijze verdienstelijk te maken. Hij bezorgde zijn Engelse vrienden op hun verzoek de topografische kaarten van Ferraris, de *Mémoires* van de Academie, de volledige uitgave van de *Acta Sanctorum*, de *Acta Sanctorum Belgii*, en boeken als het *Dictionnaire des ordre religieux*. Wanneer Banks hem om een *Flora Monspeliensis* van Sauvages²² verzocht, sprak hij al zijn relaties aan, tot in Rotterdam en Parijs,

¹⁶ DELEPIERRE, p. 100 (4 juni 1784).

¹⁷ ID., p. 112 (26 maart 1787).

¹⁸ ID., p. 101 (4 juni 1784).

¹⁹ ID., p. 101 (4 juni 1784). In dezelfde brief schrijft hij verder: „D'un autre côté, ceux sur lesquels je compte s'occupent trop exclusivement des nouvelles branches d'agriculture, des exploitations de mines etc. pour ne pas me donner de la besogne”. Bedoelde hij hiermee de regering die hem te veel „nuttige” dingen vroeg en hem belette aan zuivere wetenschap te doen?

²⁰ IDEM, p. 26 (19 oktober 1778). In een latere brief schreef hij ooit nog eens naar Londen te willen gaan, maar dan met wat meer vrije tijd. „Je ne connais point de plus grand plaisir sur la terre que celui de jouir quelquefois de votre société et de celle de vos savants amis”. IDEM, p. 73 (25 november 1782).

²¹ *A treatise on rivers and canals*, uitgegeven werk 12.

²² F. Sauvages de la Croix (1706-1767) was geneesheer-botanicus en in 1751, professor in de botanica te Montpellier. Bevriend met Linnaeus. *Nouvelle biographie générale*, dl. 43, kol. 376-7.

om het werk te vinden. De uit Engeland verkregen informatie gaf hij telkens door aan de leden van de Brusselse Academie, en langs Neny om, soms zelfs aan de Leuvense universiteit²³. Het prestige dat hij daardoor verwierf en zijn trots op zulke kennissenkring groeiden nog toen J. Banks in 1778 tot president van de *Royal Society* werd verkozen, als verre opvolger van de beroemde Newton.

Abbé Mann vond echter ook in de Oostenrijkse Nederlanden een stukje Engeland terug. Hij was zeker goed thuis in de kringen van de kleine Engelse kolonie te Brussel²⁴ en kende Irvin, agent van de Engelse koning te Rotterdam, Fitzherbert, gezant te Brussel²⁵, lord Elgin²⁶ en lord Torrington, Engels gevormd minister aan het hof van de landvoogden²⁷. Hij was een graag geziene figuur in deze middens. In 1789 schreef lady Torrington dat ze hoopte dat „things will be so quiet that you will let your friends see you as usual”²⁸. Maar zijn rol reikte verder. In opdracht van Fitzherbert vertaalde hij *Cui Bono*²⁹ en voor Lord Elgin schreef hij een verhandeling over de Franse Revolutie en een over de Nederlanden, *Considerations on Maritime Flanders*³⁰. Deze en nog andere dergelijke verzoeken³¹ bewijzen dat men zijn bekwaamheid en zijn vertrouwdheid met de toestanden in de Oostenrijkse Nederlanden niet alleen erkende en waardeerde

²³ „... les découvertes de M. Herschell, l'ocre inflammable, etc. m'ont été demandées par le président du conseil privé, qui est en même temps commissaire royal de l'Université de Louvain, comme un moyen d'inspirer quelque zèle et quelque énergie à ce corps (si c'est possible), en lui montrant ce qui se fait ailleurs”. Hij had blijkbaar maar een lage dunk van het Leuvense professorenkorps. DELEPIERRE, p. 90 (22 augustus 1783).

²⁴ Over deze kleine gemeenschap sprak Ph. Thicknesse (zie voetnoot 49) een vernietigend oordeel uit. Volgens hem bestond de groep op enkele uitzonderingen na, uit: „1. Ruined or deranged nobility. 2. Ditto gentry. 3. Persons of small fortunes. 4. Ditto, who having but little fortune to give their children, are resolved to give them a good education; which they believe to consist of French, dancing, a tincture of foreign manners ...”. Ph. THICKNESSE, *A year's journey through the Pais Bas; or, Austrian Netherlands*, Londen, 1786. De tekst leert ons evenveel over die gemeenschap als over de auteur.

²⁵ A. Fitzherbert (1753-1839) was Engels diplomaat. Verbleef als minister te Brussel van februari 1777 tot augustus 1782. *DNB*, dl. 7, p. 166.

²⁶ Th. Bruce, earl of Elgin, (1766-1841); studeerde o.a. te Parijs. Doorliep een militaire en diplomatieke carrière. In 1790 naar Brussel gezonden „on a special mission to the Emperor Leopold” en in 1792 daar aangesteld tot gezant. Nadien, in 1795, buitengewoon gezant te Berlijn en in 1799 benoemd aan de Engelse ambassade te Constantinopel. In deze functie werd zijn aandacht gevestigd op de Griekse klassieke kunstwerken en de wijze waarop de Turken ermee omsprongen. Dit leidde tot het verschepen van de „Elgin Marbles” naar Engeland. *DNB*, dl. III, p. 130-1.

²⁷ Meer gegevens over hem ontbreken.

²⁸ AAR, map *Correspondance 1789*. In dezelfde brief deelde ze ook mee dat de aap, die ze tijdens de strenge winter zo goed verzorgd had, gestorven was. Ze schonk hem aan de Academie met de woorden: „You will dispose of the poor little animal as you like”. Ze besloot haar brief als volgt: „Be assured you cannot bestow your time upon any two people who value and esteem you more than does Lord Torrington and your much obliged and sincere friend, Lucy Torrington”. De brief is niet gedateerd maar abbé Mann noteerde onderaan: „Répondu le 23 avril 1789”.

²⁹ Zie uitgegeven werk 19.

³⁰ Zie handschrift 7.7.

³¹ REIFFENBERG, p. 36, nrs. 12, 13, 14, 18 en 19; p. 37, nrs. 20, 21, 22.

maar dat de Britse regering op hem daadwerkelijk een beroep deed om allerhande inlichtingen te verwerven, zelfs over de politieke situatie in de Nederlanden en in Frankrijk.

Een ander voorval illustreert welke plaats Mann in de Engelse kolonie innam. In 1783 was Lord Viscount Montague³² zich in Brussel komen vestigen. Mann behoorde jarenlang tot zijn kennissenkring³³. In 1787, enkele dagen vóór zijn dood, riep Montague hem bij zich en drukte de wens uit terug te keren „tot het geloof van zijn vaderen, dat waarin hij was grootgebracht”. Mann was ongetwijfeld erg onder de indruk en blij dat een Engelse vriend terug in de Katholieke Kerk wenste opgenomen te worden. Vermits de stervende de wens had uitgesproken „to make his dying sentiments known to the world”, achtte abbé Mann zich geroepen een lezersbrief met het verhaal naar *Gentleman's Magazine* te sturen³⁴. Het zoveelste bekeringsverhaal. Hij deed een beroep op de onpartijdigheid van de redactie en haar respect voor de waarheid om de feiten te publiceren en besloot dat de tijd waarin andersdenkend of ongelovig synoniem was voor onverstandig of oneerlijk³⁵ tot het verleden behoorde. Hij had op vele zere tenen getrapt want er kwam nogal wat reactie van de lezers³⁶. Men vroeg om meer uitleg, haalde het geval aan van een zekere Hon. Mrs. Dillon die in Brussel haar protestants geloof wel had bewaard of vroeg zelfs waarom „de Abbé het geloof van zijn voorvaderen in de steek gelaten had”. Mann reageerde prompt met een nieuwe lange brief³⁷ en berichtte uitvoerig over de omstandigheden waarin Montague was gestorven.

Hij kon het heel precies doen, „having taken exact notes of what passed the 7th, 8th, and 9th of April last on the occasion, and speaking only to what myself was an eye and earwitness”. De historicus aan het werk. Montague had hem op zijn sterfbed toevertrouwd dat hij de Katholieke Kerk de rug had toegekeerd „from the vilest of motives, ... *Libertinism both in faith and morals, ambition and interest*”³⁸. Deze tweede brief maakte de zaken alleen maar erger. Het moet de

³² Lord A. J. Browne, Viscount Montague (1728-1787). Meer vermeldenswaardige gegevens ontbreken.

³³ „I have frequently met with his Lordship in company during his residence in Brussels, but never had the honour of setting my foot within his doors, ...” *Gentleman's Magazine*, dl. LVII, 2, 1787, p. 656.

³⁴ Id., dl. LVII, 1, 1787, p. 461-2.

³⁵ „We live no longer in the age of that enthusiastic prejudice, which once persuaded people, that all those who differed from them in religious tenets could hardly enjoy common-sense, or be capable of acting according to the dictates of probity and veracity”. *Ibidem*.

³⁶ De brieven schrijvers verborgen hun identiteit achter pseudoniemen als Candidus, Christ-Cross in the Corner, A Lover of Truth of maakten slechts hun initialen bekend. Abbé Mann ondertekende met zijn eigen naam.

³⁷ *Gentleman's Magazine*, dl. LVII, 2, 1787, p. 654-6.

³⁸ Deze indrukmakende bekentenis herhaalde hij volgens Mann nogmaals na zijn wederopname in de Katholieke Kerk: „that he had renounced the Roman Catholic Faith from the vilest of motives, interest, ambitions and a want of all sense of the duties of religion ...” *Gentleman's Magazine*, dl. LVII, 2, 1787, p. 654-6.

vele protestantse lezers niet erg vleidend in de oren hebben geklonken dat iemand tot hun gemeenschap was toegetreden uit eigenbelang, ambitie en een verlangen naar een libertijnse levenswijze. Toch werd in de meeste ingezonden reacties niet getwijfeld aan de eerlijkheid van abbé Mann en zelfs onder de protestanten vond hij verdedigers. Heel deze geschiedenis wijst erop dat hij in het Engelse wereldje te Brussel het volle vertrouwen genoot. Zij leert ook dat hij van zijn vaderland niet wou vervreemden.

Tenslotte was er nog een derde middel om contact met Engeland te behouden. Vele Engelsen staken immers over naar het continent voor de „Grand Tour” en Spa beleefde toen een glansperiode³⁹. Wie door de Oostenrijkse Nederlanden reisde deed bijna onvermijdelijk ook Brussel aan. Zo leerde abbé Mann vele landgenoten kennen⁴⁰. Sommigen waren door vrienden als J. Banks aanbevolen⁴¹, anderen brachten gewoon een pakje of brief mee⁴². Voor de reizigers was het een droom met behulp van zulk een gids-landgenoot Brussel te leren kennen⁴³. Voor Mann was het een gelegenheid de laatste nieuwtjes uit het moederland te vernemen en van gedachten te wisselen met interessante mensen⁴⁴.

Op enigszins gelijkaardige wijze leerde hij zijn vriend Th. Astle kennen. Deze wilde zijn zoon Frans laten studeren en was met hem naar Brussel gekomen om eens poolshoogte te nemen. Hij had daar haast vanzelfsprekend abbé Mann leren kennen en, uit de bezorgdheid van de vader voor de gedragingen van zijn zoon⁴⁵ en uit de gemeenschappelijke interesse voor geschiedenis⁴⁶ – waarvoor interesseerde Mann zich niet? – ontstond een jarenlang durende, hechte vriendschap.

Hij ontmoette allerlei soorten personages. Er was de steenrijke H. Ellis, ex-gouverneur van Georgia, die als gepensioneerde de winter in Zuid-Frankrijk of Italië doorbracht, elk jaar Voltaire bezocht en in de lente Spa en Brussel aan-deed⁴⁷. Er was de al even rijke kolonel W. Bosville, het type van de excentrieke

³⁹ M. FLORKIN, *L'âge d'or des eaux de Spa (1774-1784)*, Luik, 1952.

⁴⁰ „... and was regularly visited 'by almost every English Traveller of erudition'.” *DNB*, dl. XII, p. 929.

⁴¹ „Quiconque se présente avec une ligne de votre main, peut être assuré que j'emploierai tous mes moyens pour satisfaire sa curiosité ...” DELEPIERRE, p. 115 (10 oktober 1788).

⁴² „Je reçu (*sic*) votre aimable lettre du 2 de ce mois par M. Ryan, qui a bien voulu se charger de celle-ci à son retour”. Id., p. 23 (19 oktober 1778).

⁴³ Misschien bracht dit gids-werk hem op het idee de *Abrégé de l'Histoire de Bruxelles* te schrijven dat, naar hij zelf meedeelde, bedoeld was „for the natives and strangers, not for the Cabinets of the Learned”. Zie handschrift 15.

⁴⁴ Wanneer de secretaris van de Royal Society, dr. Blagden (1748-1820), bij hem op bezoek is gekomen, schrijft Mann aan Banks: „Mes sincères remerciements pour le plaisir que vous m'avez fait en me procurant l'avantage de le connaître”. DELEPIERRE, p. 115 (10 oktober 1788).

⁴⁵ Mann stelde de vader gerust: „He is in perfect good health, but grows too fat for his age. He makes a moderate progress in French and may easily perfect himself therein with little application”. KB, hs II 6700 (25 januari 1785).

⁴⁶ Th. Astle had hem ondermeer zijn levenswerk gestuurd, *On the origin and progress of writing*, dat door Mann zeer lovend werd onthaald. *Ibidem*.

⁴⁷ Nichols, dl. IX, p. 533-4. Thicknesse, p. 80.

levensgenieter⁴⁸. Hij kende ook de eigengereide Ph. Thicknesse⁴⁹, die de vreemde gewoonte had zijn privé-moeilijkheden aan de grote klok te hangen. Van een onbeduidend voorval, waarbij Mann betrokken was, bracht Thicknesse in een reisverslag⁵⁰ een omstandig relaas. Het zou hier niet vermeld worden, ware het niet dat hij daarin een paar interessante brieven publiceerde, die Mann hem gezonden had. Een merkwaardige manier om een boek gevuld te krijgen.

Abbé Mann voelde zich dus al bij al niet geïsoleerd van zijn vaderland, een compensatie voor de ontgoochelingen die zijn verbondenheid met de Brusselse regering hem in toenemende mate zouden bezorgen. Hij zou het Engelse society-leven en de vele vrienden die hij in de loop van de jaren had gemaakt, echter pas goed leren kennen toen hij in 1792 met lord Elgin voor de Fransen vluchtte. Zodra hij in Londen aankwam, nam hij contact op met Banks en Astle⁵¹. Het werd voor hem een onvergetelijke tijd.

Verbleef hij de ganse periode in Downing Street, in de woning van lord Elgin? Werkte hij er intens voor de Engelse regering? Een brief aan Th. Astle, gedateerd Downing Street, 2 februari 1793, schijnt in deze richting te wijzen. Hij schreef hierin dat hij graag de uitnodiging had aanvaard enkele dagen bij hem door te brengen om zijn sombere stemming te verdrijven. „But some circumstances just come to my knowledge, oblige me to postpone the proposed satisfaction for a week or two more. Daily occupations come upon me, which hardly allow me to take a little fresh air”⁵². Mann was niet aan een of ander wetenschappelijk werk bezig dat geen uitstel duldde. De Oostenrijkse regering verzamelde haar krachten om de Fransen te verdrijven en had daarvoor de secretaris van de Academie niet nodig. Hoe zouden ze trouwens een zo directe communicatie tot stand hebben kunnen brengen in oorlogstijd? Wiens opdracht verplichtte hem dan die zo aantrekkelijke invitatie een of meerdere weken uit te stellen? Welke intense dagelijkse bezigheden beletten hem zelfs wat frisse lucht te happen? Voor de jaren 1792-1793 noemt Mann in zijn bibliografie vier verhandelingen, gemaakt voor „leden van de Britse regering”. Ze handelen over de inval

⁴⁸ W. Bosville (1745-1813), „a celebrated bon vivant”, Doorliep een militaire loopbaan en nam deel aan de Amerikaanse oorlog. Na 1777 deed hij op zijn terugreis heel wat landen aan op het continent. „In appearance he was almost as eccentric as in manners”. *DNB*, dl. II, p. 889-90.

⁴⁹ Ph. Thicknesse (1719-1792) doorliep een militaire loopbaan. Beschermd de schilder Th. Gainsborough en was vrij ongelukkig in zijn ondernemingen. Reisde veel op het continent en publiceerde onder andere enkele reisverslagen en „*An Extraordinary Case and Perfect Cure of the Gout ... as related by ... Abbé Mann, from the French*”. Fulcher schreef over hem dat „he had in a remarkable degree the faculty of lessening the number of his friends and increasing the number of his enemies. He was perpetually imagining insult, and would sniff an injury from a far”. *DNB*, dl. XIX, p. 612-3.

⁵⁰ Zie voetnoot 24.

⁵¹ Beide briefjes hadden dezelfde inhoud en waren geschreven op 26 november 1792, de dag van zijn aankomst in Londen. DELEPIERRE, p. 129 en KB, hs. II 6700 (Downing Street, 26 november 1792).

⁵² KB, hs. II 6700 (Downing Street, 2 februari 1793).

van de Fransen, over de politieke en strategische betekenis van de Oostenrijkse Nederlanden en over de „Reasons why Great-Britain should take an active part in the present war against France, deduced from a series of facts”⁵³. Het is duidelijk dat de politieke evolutie hem in de ogen van de Britten nog interessanter maakte en Mann beperkte zich niet tot het verstrekken van inlichtingen maar probeerde de politieke besluitvorming te beïnvloeden. Niet iedereen in de Britse regering vond een oorlog tegen de Fransen opportuun. Was dat de oorzaak van „de sombere stemming die op hem drukte”? Het verblijf in Engeland werd geen vakantie en Lord Elgin schonk hem de gastvrijheid van zijn huis niet alleen uit vriendschap. Toch werd hij door zijn vrienden gedurende ruim vier maand⁵⁴ gul onthaald zodat het heimwee tijdens zijn latere „ballingschap” hem des te pijnlijker viel. Men (J. Banks?) spiegelde hem de mogelijkheid voor dat, in geval van nood, de Engelse koning hem een pensioen zou kunnen toekennen⁵⁵. Dat gaf de bezorgde, politiek sterk geëngageerde Mann waarschijnlijk meer moed, en toen hij vernam dat de Oostenrijkers de Fransen hadden verjaagd, keerde hij op 18 april 1793 naar Brussel terug om zijn werkzaamheden te hervatten.

Hij bleef een nauw contact onderhouden met de Britse missie te Brussel⁵⁶ en met zijn vrienden overzee en volgde de internationale gebeurtenissen op de voet. Toen uiteindelijk gebeurde wat hij allang had gevreesd en in Europa geen enkele staat het Franse imperialisme een halt kon of wilde toeroepen, begon de lijdensweg voor de toen 59-jarige, ziekelijke Mann. Hij had zich vast voorgenomen bij een nieuwe vlucht weerom de weg naar Engeland in te slaan⁵⁷. In 1794 lagen de omstandigheden echter anders. Had de Oostenrijkse regering zich enigermate verzoend met het verlies van de Nederlanden? Zij had zich in elk geval beter op een aftocht voorbereid. Archieven waren op voorhand ingepakt en de regering vertrok op 26 juni 1794 in groepjes, op bevel van hogerhand. Daarom was het voor abbé Mann ongetwijfeld veel moeilijker om zich daarvan los te maken en op eigen houtje alleen verder te vluchten. Het lag trouwens niet in zijn aard om een aangegane verbintenis te verbreken en in feite stond hij nog in regeringsdienst. Hij was ondermeer nog altijd secretaris van de Academie en dus verantwoordelijk voor haar archieven. Toch liet de gedachte aan uitwijken naar Engeland hem niet

⁵³ REIFFENBERG, p. 36, nrs. 18, 19, 20 en 21.

⁵⁴ Van einde november 1792 tot half april 1793.

⁵⁵ „Si après une guerre désastreuse, vous pensez que Sa Majesté puisse encore être disposée, par une royale générosité, à me faire une pension, comme on me l'a fait espérer lors de mon dernier séjour en Angleterre, ...” DELEPIERRE, p. 150 (Paderborn, 11 december 1794).

⁵⁶ Hij schreef: „*Origine, but et suite de la Révolution française. Pour milord comte d'Elgin, en 1793-1794*. Daarnaast ook nog *Notes et Extraits sur la Révolution Française, en 1793-1794 en Réflexions sur l'État actuel de l'Europe, et sur le bouleversement qui la menace, en 1794*. REIFFENBERG, p. 37, nr. 22.

⁵⁷ „... ; si malheureusement le temps arrive où je ne puisse plus en agir ainsi, je tâcherai certainement de revenir dans mon pays natal, et je me confierai à son hospitalité et à sa générosité, ...” DELEPIERRE, p. 145 (17 januari 1794).

los⁵⁸. Toen de regering door een decreet van 19 augustus haar ambtenaren eerst geen wedde meer uitbetaalde, nadien er toch de helft van uitkeerde, voelde ook Mann zich niet meer gebonden. Maar de jicht, „zijn lastige, kwaadaardige gezelschap“, maakte hem jammer genoeg de verre reis onmogelijk⁵⁹. De Fransen zouden hem verder uit de juiste koers drijven, steeds dieper Oostenrijk in. In 1797 wendde hij herhaalde malen bij de regering stappen aan om zijn pensioen in het buitenland toegestuurd te krijgen maar deze weigerde. Hij moest op Oostenrijks grondgebied blijven wonen⁶⁰. In 1801 schreef hij aan Astle: „... and this alone prevented me from throwing myself upon my native country, where I should have been a charge without having done anything to merit it“⁶¹. Hij probeerde nog contact te onderhouden met zijn vrienden in Engeland, als Banks⁶², Astle en Planta en deed nog wel eens een beroep op Lord Elgin die een functie gekregen had in Berlijn⁶³. Tot in 1800 stond hij nog in contact met de Engelse regering⁶⁴. Aan het British Museum schonk hij een handschrift van zijn levenswerk⁶⁵, aan J. Banks een aantal andere handschriften⁶⁶ en aan diens zus Sarah een collectie Duitse munten die hij zorgvuldig en met grote liefde had verzameld⁶⁷. Al deze draden, die hem met het vaderland moesten verbinden, knapten uiteindelijk af en geleidelijk was hij wel verplicht de droom op te geven ooit in Engeland zijn leven te beëindigen. „When I think of the friendship I met with in England, my heart melts with regret, in spite of reflection, to find myself for ever cut off from enjoying it near at hand“⁶⁸. De auteur van het door en door rationele *Principes métaphysiques* bleek een gevoelsmens te zijn, slechts met moeite in staat zijn verdriet, heimwee en ontgoocheling meester te worden.

Was er na de laatste brief aan Astle in 1801 nog enige vorm van communicatie met het vaderland? De politiek van Napoleon was er op gericht Engeland

⁵⁸ „As things go it is not impossible but I may have the satisfaction of seeing you again ...“ KB, hs. II 6700 (Roermond, 17 juli 1794).

⁵⁹ „Je n'aurais pas hésité, en cette occasion, de me diriger vers l'Angleterre, en conséquence de l'aimable invitation de mes nombreux amis, ... Mais pendant tout ce temps, ma santé était trop mauvaise pour me permettre de voyager, ...“ DELEPIERRE, p. 149 (Paderborn, 11 december 1794).

⁶⁰ DELEPIERRE, p. 154 (Praag, 20 november 1797).

⁶¹ KB, hs. II 6700 (Praag, 6 maart 1801).

⁶² „Dans l'intervalle, ayant été privé depuis si longtemps de nouvelles de mes meilleurs amis, un mot de vous, mon cher monsieur serait une bien grande consolation, et telle, que depuis longtemps, je n'en ai point reçue“. *Ibidem*.

⁶³ In 1797 zond hij een kistje voor J. en Sarah Banks naar Lord Elgin in Berlijn. DELEPIERRE, p. 155 (Praag, 20 november 1797).

⁶⁴ „Such was the opinion I wrote, in May last, to Lord Lansdown“. KB, hs. II 6700 (Praag, 6 maart 1801).

⁶⁵ Zie hoger p. 87.

⁶⁶ *DNB*, dl. XII, p. 930.

⁶⁷ „Chaque fois que je rencontre une pièce assez bien conservée, je la mets de côté jusqu'à ce que j'en trouve une plus belle de l'espèce. De sorte que ce sont les plus belles que j'ai trouvées parmi des milliers. C'était un agréable passe-temps durant mon exil“. DELEPIERRE, p. 155 (Praag, 20 november 1797).

⁶⁸ KB, hs. II 6700 (Praag, 6 maart 1801).

volledig te isoleren van het vasteland en tijdelijk slaagde hij daar ook in. Vandaar dat het zeer moeilijk, zometertijd onmogelijk geweest moet zijn via welk kanaal ook nog iets van zich te laten horen. In 1813 wist J. Nichols in elk geval niet dat Mann overleden was⁶⁹ en in het *Gentleman's Magazine* verscheen pas in 1814 een in memoriam⁷⁰.

Thomas Astle stierf in 1803, abbé Mann in 1809. Toen ging de wens in vervulling, waarmee Mann de laatste brief aan zijn vriend besloot: „May we at last meet together in a better State!“⁷¹.

⁶⁹ „... July 16, 1797, he (= Mann) communicated ... The Abbé was then residing at Leutmeritz in Bohemia; and, it is hoped, he still survives the turmoils which, during a life of nearly fourscore years, he has witnessed in the convulsions of almost every State in Europe“. NICHOLS, dl. VIII, p. 45.

⁷⁰ J. GILLOW, *Biographical Dictionary of the English Catholics*, Londen, 1885, p. 405.

⁷¹ KB, hs. II 6700 (Praag, 6 maart 1801).

DEEL III
ALGEMENE KARAKTERISERING VAN ZIJN WERK

MANN, LID VAN DE „RÉPUBLIQUE DES LETTRES”

„Il en est des Livres, comme de la Lumière : la trop grande quantité n'éclaire point ; elle éblouit : elle aveugle et nuit plus qu'elle ne sert”¹.

Mann heeft veel werken op zijn naam staan ; de oeuvre-katalogus bewijst het. Grote literaire produktiviteit was in zijn tijd zeker geen zeldzaamheid. Mensen als Caraccioli, Formey, Feller, Amoretti en anderen ging men zelfs karakteriseren met de niet erg vleierende typering van polygraaf. Veelschrijvers waren het die zich op alle terreinen thuis voelden, niet bang om zichzelf en anderen eindeloos te herhalen. Mensen, die even snel schreven als zij dachten en soms nog sneller. Hun kennis was vaak te gering, hun denken te oppervlakkig dat ze aan de waarde van eigen werk zouden twijfelen. Eén idee, één inzicht werd telkens opnieuw hernomen en anders geformuleerd en groeide zo uit tot een heel boek. De hoofdgedachte van *L'univers énigmatique*, het reeds geciteerde werk van Caraccioli, is dat de materiële wereld waarin de mens leeft, hem voortdurend voor raadsels plaatst. Wanneer hij niet eens in staat is die raadsels te doorgronden, hoe kan hij dan zo vermetel zijn te denken dat hij God kan begrijpen en zijn handelen verklaren. Deze op zichzelf waardevolle maar daarom nog niet originele gedachte, wordt in het boek telkens weer herhaald met andere woorden, geïllustreerd met voorbeelden en tenslotte aangevuld met bedenkingen en belevenissen die met de hoofdidee niets meer te maken hebben. Zo ontstond een boek dat nog enkel ter hand genomen wordt door historici of bekeken als een curiosum. De auteur was echter tevreden met het bereikte resultaat : de Kerk was weer eens verdedigd en de literatuur een nieuwe Caraccioli rijker geworden.

Ook Mann vond zijn eigen ideeën waardevol en wanneer hij de eigentijdse week- en maandbladen las, is bij hem ongetwijfeld de gedachte opgekomen dat hij dergelijke stukken ook kon schrijven. Mann had zeer veel gelezen, niet alleen de klassieke werken maar ook veel eigentijdse literatuur². Hij was knap genoeg om die lectuur behoorlijk te verteren en had qua ontwikkeling en intelligentie in de

¹ M. DE LA MARINIÈRE, *Introduction générale à l'étude des sciences et des belles-lettres, en faveur des personnes qui ne savent que le François*, - J. FORMEY, *Conseils pour former une bibliothèque peu nombreuse mais choisie*, 1756, p. 135.

² De rijkge vulde kloosterbibliotheek te Nieuwpoort bewijst het. Zie hoger p. 52.

Nederlanden vermoedelijk weinig concurrenten. Het is dan ook te begrijpen dat zijn eergevoel er hem toe aanspoorde naar buiten te komen met zijn wetenschap en deel te gaan uitmaken van de „République des lettres”. Hij is daar in zijn tijd en in de Oostenrijkse Nederlanden zeker in geslaagd.

Het ligt niet in de bedoeling en het is voorlopig zelfs niet mogelijk, over het werk van abbé Mann een uitvoerig, volledig verantwoord waarde-oordeel uit te spreken. De terreinen die zijn eclectische geest omvatte waren zo verspreid en uitgestrekt³, dat de historicus hier hulp moet krijgen van de wiskundige, de natuurkundige, de filosoof, de moraalfilosoof, de meteoroloog, de aardrijkskundige, de economist en misschien ook de theoloog die zich interesseert voor de geschiedkundige ontwikkeling van zijn wetenschap.

Dat is tot nu toe weinig gebeurd. L. Dufour beoordeelde Mann als meteoroloog⁴ ; bij verscheidene auteurs, onder wie H. Van Houtte, stond Mann bekend om zijn opvattingen over het vraagstuk van de bevolkingstoename⁵ en P. Harsin, in zijn opstel over Mann als economist, beperkte zich vrijwel „à mettre sous les yeux des érudits une documentation”⁶. De oogst is eerder mager. Dat wil niet zeggen dat zijn naam niet in artikels vermeld wordt maar dat is nog geen directe bijdrage tot een evenwichtige beoordeling van het werk.

Het is daarom misschien nuttig, als eerste kennismaking, enkele opvallende aspecten van zijn werk te behandelen, waarbij wat uitvoeriger wordt ingegaan op zijn belangrijkste geschrift.

Men kan het werk in verschillende categorieën indelen : het in zekere mate oorspronkelijk werk, het compilatiewerk, nieuwe uitgaven van bestaande literatuur en tenslotte wat men in onze tijd plagiaat zou noemen.

Tot het oorspronkelijk werk kunnen die verhandelingen gerekend worden, waarin hij door middel van eigen proefnemingen en waarnemingen tot een wetenschappelijke „ontdekking” kwam en die meedeelde. Ook de verhandelingen over maritiem Vlaanderen horen in deze categorie. Gewoonlijk haakte hij in op de actualiteit of op een bewering die hij had gelezen of gehoord. Enkele voorbeelden kunnen het voorgaande verduidelijken.

In de tweede helft van de 18de eeuw werden nog volop pogingen ondernomen een noordelijke doorvaart naar Indië te vinden. Mann schreef dat er nog steeds mensen waren, zoals bijvoorbeeld Buffon, die meenden dat zeewater niet bevriest⁷. Anderen, zoals kapitein Cook, beweerden het tegendeel. Daarom had

³ „L'abbé aborda tous les domaines, s'intéressa à tous les sujets, écrivit avec plus ou moins de compétence sur toutes les matières”. HARSIN, p. 5.

⁴ L. DUFOUR, *L'œuvre météorologique de T.-A. Mann (1735-1809)*. - *Ciel et Terre*, 1948, nrs. 1-2, p. 1-15.

⁵ H. VAN HOUTTE, *Avant Malthus. La théorie de la population et le mouvement en faveur de la petite culture dans les Pays-Bas à la fin de l'Ancien Régime*. - *Mélanges Moeller*, dl. II, 1914, p. 420-8.

⁶ HARSIN, p. 16.

⁷ *Mémoire sur la congélation de l'eau de mer, déduit d'une suite d'expériences faites sur ce sujet*. - *Mémoires de l'Académie*, dl. I, uitg. 1777, p. 288.

hij zeer nauwkeurige proefnemingen gedaan⁸ en was tot de vaststelling gekomen dat het zeewater wel degelijk bevroor. Hij concludeerde daaruit „qu'un passage par le Nord est une chose qui sera toujours très incertaine et fort inutile dans la pratique de la vie”⁹. Een andere verhandeling handelt over de eigenschap van olie het water rimpelloos glad te maken¹⁰. Tot zijn verbazing had hij gelezen dat het verschijnsel aan sommige „physiciens” onbekend was en dat anderen het niet geloofden of het al te licht aanvaardden. Mann zou tonen dat hij uit ander hout was gesneden en een waardig volgeling van empiricus F. Bacon. Hij zou „ne rien dire qu'après des expériences vingt et vingt fois réitérées et variées en toute manière, et (qu'il décrirait) avec toute la précision ... possible”. Eerst ging hij na, wat de klassieken daarover zegden. Terloops maakte hij korte metten met de redenering van „quelques théologiens philosophes” als Simon Majolus¹¹ die beweerd had dat „un tel effet de l'huile diminuerait le miracle que N.S.J.C. a fait de calmer la tempête dans la mer de Genesareth”¹². Daarna legde hij zijn oor te luisteren bij „les gens du vulgaire” met hun rijke ervaring en bij eigentijdse auteurs. Tenslotte begon hij zelf aan een reeks proefnemingen. Hij goot verschillende soorten olie in vijvers en grachten, in de Ieperlee, en in de haven van Nieuwpoort, „à différentes reprises et avec divers degrés de vent”, met een ijver, een betere zaak waardig. Zijn onderzoek bevestigde dat olie het golvende water glad maakte en dat die eigenschap voor de vissers nuttig kon zijn, wat deze mensen al lang wisten. Hij hoopte „qu'une expérience plus longue et plus éclairée ... en montrera plusieurs autres usages utiles à l'humanité ...”¹³. Maar dat was werk voor anderen.

Beide verhandelingen tonen aan hoe nauwgezet Mann zich documenteerde en zijn experimenten uitvoerde en hoe hij ze daarna met grote precisie omschreef. Ze maken tevens duidelijk dat hij vrij nutteloos werk had uitgevoerd doordat hij bleef hangen bij het waarneembare verschijnsel en niet doorstootte naar de oorzaak ervan of met veel omhaal van woorden open deuren instampte. Gewichtigdoenerij bleek een uitstekende camouflage om oppervlakkigheid te verbergen.

⁸ Hij had zeewater laten meebrengen, geput in het meest centraal gelegen deel van de Noordzee zodat het zeker niet vermengd was met het rivierwater. Dan had hij nagegaan of en bij welke omstandigheden zeewater, zoet water en zelfs rode en witte wijn bevroren. ID., p. 305-16. Een voorbeeld van zijn grondige aanpak: „Cette glace d'eau de mer n'étoit que peu salée (à-peu-près comme une soupe à manger) au rapport de trois diverses personnes qui en ont goûté; ...” ID., p. 307.

⁹ *Mémoires de l'Académie*, dl. I, uitg. 1777, p. 320.

¹⁰ *Mémoire dans lequel on examine les effets et les phénomènes produits en versant différentes sortes d'huiles sur les eaux, tant tranquilles qu'en mouvement, d'après une suite d'expériences faites à ce sujet.* — *Mémoires de l'Académie*, dl. II, 1780, p. 255-94.

¹¹ Mann vermeldt in een voetnoot: „Voyez Simon Majolus in diebus canicul. p. 385, edit. 1607”. ID., p. 259. Verdere gegevens ontbreken.

¹² *Mémoire sur les huiles*, p. 259.

¹³ IDEM, p. 293.

Het zou verkeerd zijn uit deze twee voorbeelden te concluderen dat hij zich alleen maar met in onze ogen overbodige dingen bezighield. In de eerste plaats achtten hij en zijn tijdgenoten uit de Nederlanden het de moeite waard deze verworven kennis in de Academie en in de *Mémoires* mee te delen. Zij kwamen onder de indruk van de wetenschappelijkheid die zijn werk uitstraalde. Men mag niet vergeten dat er in zijn tijd nog mensen op zoek waren naar een methode om op kunstmatige wijze goud te maken¹⁴. Daarbij vergeleken was de arbeid van Mann een echte „philosophe” waardig. Bovendien bevatten een aantal verhandelingen waardevolle inzichten. Zijn verhandeling over de waterhuishouding in Vlaanderen¹⁵, geschreven naar aanleiding van overstromingen in 1773, oogstte in de Academie veel bijval en zou in het eerste deel van de *Mémoires de l'Académie* opgenomen worden. Toen het werk al voor de helft gedrukt was, deed Starhemberg het drukken stopzetten¹⁶. Er was namelijk aan het licht gekomen dat Mann in zijn verhandeling op fouten wees, begaan door de speciaal daarvoor opgerichte jointe. Of en in welke mate dit zo was, komt hier niet aan de orde maar het voorval bewijst dat hij zijn tijd niet alleen besteedde aan weinig revelerende experimenten.

Mann, die oog had voor de maatschappijproblemen van zijn tijd en van de Nederlanden, wijdde trouwens nog een aantal verhandelingen aan het land, dat het zijne geworden was¹⁷. Vooral de landbouw- en bevolkingsproblemen kwamen aan bod¹⁸. Stangeland schreef over deze verhandelingen dat „in respect to the subject of the present study¹⁹ it may be said that the Abbé Mann ... was the most important writer in French of this period, although his work has been overlooked or ignored by practically all economists. He was a true precursor of Malthus, though there is no probability that the latter was at all acquainted with his writings”. Vóór hem had ook Thonissen²⁰ er reeds op gewezen dat Mann de malthusiaanse „wet” had geformuleerd, vóór Malthus zijn groot werk publiceerde. In de *Réflexions sur l'économie de la société civile et sur les moyens de la*

¹⁴ „M. Le Sage, à Paris, a trouvé quelque chose qui ressemble à la pierre philosophale, puisqu'il prétend tirer trois ou quatre onces d'or pur, de cent livres de terre commune de jardin. Il est probable néanmoins que cette découverte ne rapportera pas autant que de planter des pois, des fèves, des choux etc.” DELEPIERRE, p. 20 (29 juni 1778).

¹⁵ *Mémoire sur les Rivières et Canaux en general; et sur ceux de Flandre en particulier*. Zie handschrift 3.

¹⁶ MAILLY, p. 154-5.

¹⁷ In 1774 schreef Mann in een van fouten krioelend Frans: „... un Pais, qui est devenu le mien propre, à que je me devoüe par Devoir et par Inclination, et à qui je souhaite, autant qu'il est en moi, toutes les prosperités et felicités, qu'il est possible de posséder”. *Supplement au Memoire sur les Rivières et Canaux de la Flandre*, p. 45. Handschrift 7.2.

¹⁸ Zie uitgegeven werken 22 en 23, handschriften 7.8 en 7.12.

¹⁹ C. STANGELAND, *Pre-Malthusian doctrines of population*, Londen, 1904, p. 321-4.

²⁰ J. THONISSEN, *Un précurseur de Malthus.* — *Bulletins de l'Académie royale de Belgique*, 2^e série, dl. XXXI, 1871, p. 435-49.

*perfectionner*²¹ deelde abbé Mann zijn voornemen mee de vraag te beantwoorden of er in een goed geordende staat een evenwicht te realiseren was tussen de behoeften van de bevolking om te trouwen en in het onderhoud te voorzien enerzijds, en een voor de staat draaglijke bevolkingstoename anderzijds. „Sur cette dernière question, peut-être ne sera-t-il pas inutile de prévenir que si on parvient à prouver que cet équilibre est impossible chez un peuple où règnent les bonnes mœurs, à cause que la population est, de sa nature, une progression accroissante à l'indéfini, pendant que les moyens de subsistance et d'emplacement ne la sont pas, mais limités par le sol, ...”²². Het laatste deel van de zin stemt inderdaad goed overeen met de wet die Malthus in 1798 in zijn *Essay on Population* formuleerde. „The increase of population will take place, if unchecked, in a geometrical progression, while the means of subsistence will increase in only an arithmetical progression”²³. Mann trok er echter niet dezelfde conclusies uit als Malthus en was er heilig van overtuigd dat door een herverdeling van de gronden de noden van de aangroeiende bevolking zouden opgevangen worden²⁴. Zag hij niet in dat men de bedrijfjes niet eindeloos kon versnipperen zodat het platteland uiteindelijk toch overbevolkt zou raken²⁵?

Ook de andere verhandelingen over de landbouw in de Oostenrijkse Nederlanden zijn nog altijd een waardevol getuigenis voor de studie van de 18de-eeuwse economie²⁶. In hoeverre mogen deze werken echter volledig op het actief van Mann geschreven worden? In een brief aan de landbouwexpert A. Young onthulde Mann, handelend over twee belangrijke verhandelingen²⁷: „What I have said therein, is the result of extensive enquiry, as well as of personal observation. Several of the most interesting parts thereof were dictated by the late Duke of Arenberg himself, and would have been published in his name, if his son, the present Duke would have permitted it. That illustrious Prince, ..., was not favourable to your methods of agriculture, and least of all to your great Farms. I treated this last subject, much at length in the above-mentioned Memoirs, by his Highness's express desire”²⁸. Natuurlijk mag men niet uit het oog verliezen dat Mann met dé landbouwautoriteit Young, „the mouthpiece of the enclosing landlords”²⁹, van mening verschildte inzake een voor hen essentiële kwestie.

²¹ HARSIN, p. 37-46.

²² HARSIN, p. 46.

²³ *Encyclopaedia Britannica*, Macropaedia, dl. 11, p. 394-5.

²⁴ *Mémoire sur les Grandes-Fermes. — Mémoires de l'Académie*, dl. IV, 1783, p. 199-226.

²⁵ „De l'excès du bien toutefois sortit un mal nouveau : la surpopulation de la campagne, avec ses corollaires, l'excès du nombre des cultivateurs comparativement à l'étendue cultivable du sol, ... Surviennent alors la disette de 1874-1878, et la Belgique sera mûre à son tour pour l'exode rural et l'émigration d'une part, pour la doctrine de Malthus d'autre part”. H. VAN HOUTTE, *o.c.*, p. 428.

²⁶ H. VAN HOUTTE, *Histoire économique de la Belgique à la fin de l'Ancien Régime*, Gent, 1920, p. 401-97. C. VANDENBROEKE, *Agriculture et Alimentation*, Gent-Leuven, 1975.

²⁷ Het ging hier om de uitgegeven werken 21 en 22.

²⁸ ARA, SSO, 2135, f. 202 v° (14 februari 1783).

²⁹ Aangehaald in C. VANDENBROEKE, *Agriculture et Alimentation*, p. 22.

Mann kon dus alle steun, zeker die van een „illustrious Prince”, best gebruiken om zijn standpunt kracht bij te zetten. Toch rijst de vraag in hoeverre hij ook in deze materie teerde op de wetenschap van anderen. Wat heeft hij aan de hertog van Arenberg en aan baron de Poederlé, die beiden de Engelse landbouwsituatie kenden, te danken gehad? Misschien kan grondiger onderzoek hierover uitsluitel brengen.

Een tweede soort verhandelingen is zuiver compilatiewerk. Zijn journalistieke bedrijvigheid behoort daartoe. Men kan de artikeltjes³⁰ beschouwen als een soort vulgarisatie van kennis die hij tijdens zijn lectuur heeft opgestoken. Ook een aantal verhandelingen zijn op deze wijze ontstaan. Volgende titel spreekt voor zichzelf: *Vue générale des diverses théories de la terre, qui ont été imaginées depuis les temps les plus reculés, jusqu'à nos jours*³¹. Dufour, die de meteorologische arbeid van Mann niet al te hoog aanslaat³², heeft alle verhandelingen die iets met het weer te maken hebben, doorgenomen. Zijn besluit klinkt voor Mann niet erg vleidend. Slechts één werk, het *Mémoires sur un nouveau principe d'hygrometrie*³³ bevat een originele gedachte³⁴. „Les autres travaux ... sont des œuvres de pure compilation. On ne peut même pas appeler des mises au point car, la plupart du temps, Mann s'est contenté de faire à d'autres de larges emprunts, d'y ajouter quelques observations personnelles et de publier le tout sans même mentionner les sources”³⁵. Dit laatste is slechts ten dele juist. Het is inderdaad zo dat Mann het vaak aan zijn lezer overlaat na te gaan wat hij waar heeft ontleend. Anderzijds vernoemt hij toch dikwijls zijn bronnen³⁶ en steekt het ook niet onder stoelen of banken dat hij het zich niet moeilijker maakt dan nodig is. Wanneer hij bij een andere auteur helder geformuleerde ideeën vindt die hem bevalen, aarzelt hij niet om ze in zijn teksten in te passen. In het voorwoord op zijn *Réflexions sur la Religion*³⁷ spreekt hij daaromtrent klare taal: „Ceux qui sont instruits à fond dans les matières que j'entreprends de traiter dans ce petit ouvrage, verront que je n'y ai gueres dit de moi même”. Hij gaat dan verder met te zeggen dat hij de auteurs niet woordelijk citeert maar hun ideeën opneemt in zijn tekst, de

³⁰ In *L'Esprit des Journaux* verschenen in totaal vijf artikeltjes. Zie hiervoor de oeuvre-katalogus.

³¹ Zie handschrift 7.1.

³² Over Manns beschrijving van het klimaat in de Nederlanden zegt hij: „Cette description, encore bien rudimentaire, prouve cependant un certain esprit d'observation de son auteur”. DUFOUR, p. 11.

Over zijn beschrijving van het klimaat van Brussel oordeelt Dufour dat deze met minder zorg is gemaakt dan hogernoemde. Mann heeft zich beperkt tot het gebruiken van de waarnemingen van baron de Poederlé en heeft deze van abbé Chevalier niet verwerkt. „Ce travail mérite cependant de ne pas être oublié, car c'est la première description que l'on possède du climat de notre capitale”. *IDEM*, p. 12.

³³ Uitgegeven werk 40.

³⁴ DUFOUR, p. 13.

³⁵ DUFOUR, p. 14.

³⁶ Aan zijn verhandeling *Mémoire sur les monnoies, poids et mesures* (Uitgegeven werk 36) voegt hij vijf bladzijden bibliografie toe met werken, verschenen tussen 1525 en 1786.

³⁷ Zie handschriften 2 en 13.

formulering ervan aanpast aan het geheel. „Mon travail dans cet ouvrage a été principalement de rapprocher, ou plutôt de réunir et de concentrer leurs Principes”. En hij besluit: „J'espere que ces raisons et cet aveu general, m'exempteront de l'imputation du Plagiat”. Hij wou deze verhandeling dus zeker niet doen doorgaan als een oorspronkelijk werk; het moest slechts een bruikbaar instrument zijn in handen van mensen die niet in de gelegenheid waren al de geciteerde auteurs zelf te lezen³⁸. Men mag voor abbé Mann trouwens niet strenger zijn dan voor de vele andere tweede- en derde-rangs-auteurs uit de achttiende eeuw en later, die het met de „ontlening” van intellectuele goederen nu eenmaal niet zo nauw namen.

In een derde categorie werken is de eigen bijdrage van Mann soms zeer gering. Een aantal van deze werken zijn verschenen onder de naam van de oorspronkelijke auteur zoals die van A. Busching³⁹ en Ph. Miller⁴⁰. Soms wordt zowel de oorspronkelijke auteur als de bewerker, abbé Mann, genoemd⁴¹. Het gaat hier telkens om een nieuwe editie van vertalingen van het oorspronkelijke werk. Mann vond deze vertalingen niet geschikt voor de katholieke jeugd⁴², slecht gemaakt⁴³ of onvolledig en niet aangepast aan de Oostenrijkse Nederlanden⁴⁴. Met een geografisch woordenboek, afgestemd op Frankrijk, kon men in de Nederlanden inderdaad niet zoveel aanvangen en het werk van Miller was volgens Mann slecht vertaald en hij kon dat best beoordelen. Bij deze twee edities is zijn inbreng niet gering geweest. In de uitgave van Busching echter voegde hij hier en daar het woord katholiek bij en zijn bijdrage was geleverd. Wat het aandaal van Mann is geweest in het *Abrégé de toutes les sciences, à l'usage des enfans* is moeilijk te zeggen omdat het boekje vanaf 1757⁴⁵ verschillende vertalingen en bewerkingen in verscheidene landen had gekend. Een aantal edities van zijn hand verschenen anoniem, slechts de uitgave van 1807 stond op zijn naam.

Er resten twee werken waarvoor in onze tijd het harde woord plagiaat zou gebruikt worden, zij het dan nog niet in de strikte zin van het woord want in beide

³⁸ Deze idee verdedigde hij ook in een andere verhandeling: „... l'expérience nous apprend que ce ne sont pas toujours les ouvrages les plus profonds et les mieux faits qu'on lit le plus: d'où l'on doit conclure que les livres mêmes qui ne disent rien de nouveau et qu'un plus ancien n'ait déjà dit infiniment mieux, trouvent encore leur place et seront peut-être utiles à cent personnes qui n'auroient jamais été à portée de consulter les originaux d'où on les a tirés. Si ces livres servent à répandre les connoissances humaines, peut-on dire que leurs auteurs aient travaillé en pure perte pour la Société”? *Mémoire sur la culture des connoissances*. — HARSIN, p. 54-5.

³⁹ A. BUSCHING, *Introduction à la Géographie, etc.*, Brussel, 1786. Uitgegeven werk 26.

⁴⁰ Ph. MILLER, *Dictionnaire des Jardiniers et des Cultivateurs*, Brussel, 1786-1789. Uitgegeven werk 28.

⁴¹ L. ECHARD, *Dictionnaire géographique-portatif*, Brussel, 17 ..., Uitgegeven werk 42.

⁴² BUSCHING.

⁴³ MILLER.

⁴⁴ MILLER en ECHARD.

⁴⁵ *Abrégé de toutes les sciences à la portée d'un enfant depuis l'âge de trois ans jusqu'à six*, Berlijn, 1757, 48 pp. (!).

gevallen vermeldt hij zijn bronnen. Het eerste is het *Histoire du regne de Marie-Thérese* van 1781. In 1771 was er reeds een voorlopige regeringsgeschiedenis van Maria Theresia geschreven door Fromageot⁴⁶, in 1779 overgenomen en aangevuld in een Luikse editie⁴⁷. Bij de dood van „cette Héroïne chrétienne”⁴⁸ achtten de Brusselse uitgever Lemaire en abbé Mann het ogenblik gunstig om een volledig overzicht van haar regering te publiceren. Mann maakte het zich niet al te moeilijk, kopieerde de tekst van Fromageot letterlijk, verbeterde de Luikse aanvullingen, en voegde er een aantal feiten aan toe, die vooral verband hielden met de Nederlanden. De laatste twee jaar van Maria Theresia's regering nam hij voor eigen rekening. Hij verdedigde zich bij voorbaat tegen mogelijke kritiek door er op te wijzen dat hij wel wist hoe en waar Fromageot zelf zijn wetenschap had verworven⁴⁹. Hij was het trouwens met deze methode eens, vermits hij het zelf ook deed. En waarom ook niet? De historicus moest de gebeurtenissen niet zelf verzinnen. „L'histoire n'invente pas les faits, elle ne doit que les narrer après des temoins dignes de foi. Entre les historiens, celui qui narre le plus véridiquement, est préférable à ceux qui ne le font qu'éloquemment”⁵⁰. De enige verdienste die hij voor zich opeiste was dat hij de exactheid van de feiten en de data had nagegaan. „Combien d'erreurs n'a-t-il pas découvertes dans les ouvrages les plus estimés, et qu'il n'a rectifiées qu'à force de confrontations et de combinaisons de circonstances”⁵¹? Mann liet zijn werk niet verschijnen onder eigen naam, noch onder naam van Fromageot maar stelde het voor als een vervolg op het *Abrégé Chronologique de l'Histoire d'Allemagne* van Pfeffel⁵², een werk dat hij zeer bewonderde.

Het tweede werk dat deels als plagiaat zou kunnen beschouwd worden is het *Abrégé de l'Histoire de Bruxelles*, uitgegeven onder zijn eigen naam⁵³. Het bestaat uit drie deeltjes. Voor het eerste deel, een beknopte „geschiedenis” van Brussel, vermeldt hij als bron een *Chronique manuscrite* van J. Foppens⁵⁴ en hij duidt zelfs aan waar ze te vinden is. Uit een oppervlakkige vergelijking van werk en bron bleek dat hij het handschrift inderdaad zonder veel wijzigingen heeft gekopieerd⁵⁵.

⁴⁶ FROMAGEOT, *Annales du regne de Marie-Thérese*, Parijs, 1771.

⁴⁷ Hiervan werd geen exemplaar gevonden.

⁴⁸ *Histoire du regne de Marie-Thérese*, Brussel, 1781, p. 1.

⁴⁹ „(L'éditeur = Mann) seroit cependant bien fâché que l'auteur trouvât mauvais que l'on ait travaillé sur un fond qui lui appartient. On pourroit peut-être lui répondre, ..., qu'en confrontant très exactement ce petit ouvrage avec d'autres histoires du tems compris en celle-ci, il a remarqué, presque page par page, d'où la plus grande partie a été copiée, sans autre changement que quelques tournures de phrases”. Id., p. 11.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² PFEFFEL, *Abrégé chronologique de l'histoire et du droit public d'Allemagne*, Parijs, 1754.

⁵³ Th. A. MANN, *Abrégé de l'Histoire de Bruxelles*, Brussel, 1785. Uitgegeven werk 27.1.

⁵⁴ Er bestaan meerdere versies. Wij hebben het volgende handschrift gebruikt: KB, hs. 10281, *Chronique abrégée de la ville de Bruxelles, 647-1760*.

⁵⁵ Mann beperkte er zich toe gegevens anders te ordenen en al te sensationele nieuwtjes weg te laten. Subjectief gekleurde formuleringen waarmee hij het niet eens was, werden geschrapt zodat

Weerom rechtvaardigt hij zijn handelwijze door te zeggen dat men in de geschiedschrijving niets verzint. Je mag dus overal je materiaal halen. Voor het tweede deel, dat een beschrijving bevat van de Brusselse bezienswaardigheden, heeft hij oudere beschrijvingen maar ook recente als die van Derival tot één geheel verwerkt met toevoeging van eigen opmerkingen. Het derde deel, een geografische en natuurkundige beschrijving van Brussel en omgeving, is nog het meest oorspronkelijke, maar ook daar heeft hij beroep gedaan op andere auteurs. Men zou dit werk dus eerder als een groepswork kunnen beschouwen.

Met opzet werd hier op één werk nog niet dieper ingegaan, omdat het een uitvoeriger bespreking verdient: zijn *Principes métaphysiques des êtres et des connoissances*⁵⁶.

Hij werkte eraan vanaf 1760⁵⁷, „par intervalles pendant quarante ans”⁵⁸, maar vooral van 1770 tot 1774, en het moest zijn meesterwerk worden. Dat hij het als zijn levenswerk beschouwde blijkt uit de wordingsgeschiedenis van het boek. Het lag zeker niet in zijn bedoeling er veertig jaar aan te werken. Reeds in de eerste verhandelingen die hij schreef voor de Academie, kondigde hij de uitgave aan van een werk waarin hij opvattingen, welke in die verhandelingen aan bod kwamen, zou funderen⁵⁹. In 1775 liet hij het handschrift beoordelen door zijn vriend Needham, die er enkele lovende woorden over schreef⁶⁰. In hetzelfde jaar onderhandelde Mann ook met de Ieperse drukker Walweyn over de kostprijs van een mogelijke uitgave en er werd zelfs een proefdruk gemaakt van één bladzijde⁶¹. Daar bleef het voorlopig bij. Kreeg hij het daarna te druk en kon hij daardoor zich niet voldoende op zijn werk concentreren? Was hij zelf nog ontevreden over het

alleen nuchtere feiten en data overbleven. Interessant is bijvoorbeeld dat Foppens voor het jaar 1703 de ontvoering van de jansenist Quesnel en zijn ontsnapping naar Holland vermeldt. Daarbij spreekt hij over „Quesnel, ... chef du Parti Janseniste ... Les Jansenistes ne laisserent pas de comparer cette evasion a celle de l'Apotre St. Paul ..., où il est mort dans son opiniatreté, ...”. Deze zinsneden zijn door Mann weggelaten.

⁵⁶ *Principes métaphysiques des êtres et des connoissances*, Wenen, 1807. Hierna wordt telkens verwezen naar de laatste, gecorrigeerde, handschriftelijke versie (handschrift 28) of naar de uitgave (uitgegeven werk 49), voortaan afgekort als *Principes*.

⁵⁷ KB, hs. 20267, f. 4.

⁵⁸ Id., f. 5.

⁵⁹ In 1773: „(comme j'ai tâché de le démontrer métaphysiquement dan un autre ouvrage qui paroitra bientôt) ...”. *Mémoire sur l'ancien état de la Flandre maritime*, p. 64. In 1774: „Sans entrer dans la discussion de ..., qui n'est point de mon sujet ici, et qui se trouvera pleinement discutée dans mes principes Métaphysiques des êtres, que j'espère donner bien-tôt au Public, ...”. *Mémoire sur les moyens de parvenir à une théorie complète des Météores*, p. 268. Nog in 1774: „J'ai fait mon possible dans mes Principes Métaphysiques des Etres, pour en développer la nature et les attributs essentiels, ... Ce n'est pas ici le lieu de répéter ces principes, ... : c'est pourquoi je dois nécessairement référer à l'ouvrage même que je cite, et qui est prêt à paroître”. *Mémoire sur le feu élémentaire, considéré en général dans toute la Nature*, p. 4. In 1776: „Je crois en avoir démontré l'existence et l'avoir mis hors de doute dans mes *Principes Métaphysiques des Etres*”. *Mémoire sur les huiles*, p. 186.

⁶⁰ KB, hs. 20267, f. 4.

⁶¹ AAR, map L'abbé Mann.

resultaat? Waarschijnlijk allebei want op 23 november 1779 schreef hij aan J. Banks: „Si j'ai la santé et le temps, je me propose fermement de consacrer tout cet hiver à revoir, à corriger et à terminer un ouvrage dont je me suis occupé d'une manière sérieuse de 1762 jusqu'en 1774; depuis '74, je l'ai mis de côté pourqu'il mûrit, d'après le précepte d'Horace: nonumque prematur in annum⁶²”. Het correctiewerk schoot goed op want op 31 december 1779⁶³ noteerde hij in een brief aan dezelfde Banks dat hij begonnen was met de kopij persklaar te maken. Er was echter een nieuwe hinderpaal opgedoken: Mann had in de jaren 1774-1779 ruimschoots de gelegenheid gekregen het politiek-godsdienstige wespennest in de Oostenrijkse Nederlanden te leren kennen en kreeg schrik omdat er in zijn werk nieuwe ideeën ontwikkeld en nieuwe verbanden gelegd waren. En hoewel zijn werk zuiver „filosofisch” was en betrekking had op alle takken van de „natuurfilosofie” toch betrouwde hij de Leuvense theologen niet. Een duidelijk geprikkelde Mann besloot: „Maintenant, monsieur, je vis dans un pays où la bonne philosophie est encore dans les langes, où toute vérité nouvelle est soupçonnée d'hérésie ou d'athéisme, etc.; et, quoique j'aie la conscience de n'avoir pas dit un mot qui puisse blesser soit la religion, soit la morale, soit le gouvernement, je ne suis pourtant pas sûr d'échapper à la censure d'une bande de théologiens ignorants, enthousiastes et à tête chaude, uniquement parce que j'avance des choses dont ils n'ont jamais entendu parler auparavant”⁶⁴. Hij polste zijn vriend zelfs over de mogelijkheid het werk in Londen te laten drukken. Het is niet geweten of deze hierop een negatief advies uitbracht. Mann kwam er in elk geval niet meer op terug en borg zijn handschrift in de lade, betere tijden afwachgend. Uiteindelijk zou het pas in 1807, twee jaar voor zijn dood, in Wenen verschijnen⁶⁵.

Wat was de inhoud van het werk, waarvoor hij de kerkelijke censoren zo vreesde dat hij de publicatie steeds maar uitstelde? Mann, zoon van de Verlichting, wou aantonen dat de „ware” filosofie en de „ware” godsdienst elkaar geenszins tegenspreken en dat „lorsque le voile qui nous couvre dans cette vie, sera levé”, het duidelijk zal worden dat de geopenbaarde dogma's deel uitmaken van de eeuwige, onveranderlijke en universele waarheid⁶⁶. Zijn doel was, naar het voorbeeld van Descartes, Locke en anderen „de remonter ... aux premiers principes de nos connoissances, et d'en déterminer la Nature, la certitude et les limites ...”. Daarna zou hij vertrekken van overduidelijke principes of axioma's die men niet kan betwisten „sans absurdité et sans tomber en contradiction absolue”. Daaruit steeds nieuwe principes afleidend, zich ten strengste houdend aan de regels van de bewijsvoering, zou hij de samenhang van alle kennis aantonen tot hij

⁶² DELEPIERRE, p. 46 (23 november 1779).

⁶³ Id., p. 54.

⁶⁴ Id., p. 55.

⁶⁵ Zie hoger p. 88.

⁶⁶ KB, hs. 20267, f. 4.

zou belanden bij de beginselen van de onderscheiden wetenschappen die eruit voortvloeien. „Aller plus loin, ce seroit passer les bornes de la *Première Philosophie* qui contemple les Principes universels communs à toutes les Sciences secondaires”. De metafysica was volgens hem de basis waarop de eerste beginselen van de andere wetenschappen berustten, de bron waaraan ze hun zekerheid ontleenden⁶⁷. Nog anders gezegd, het was mogelijk en noodzakelijk een „Corps d'Eléments de Métaphysique” op te stellen, „fondés sur des Principes généraux d'une Evidence universellement reconnue, sans présupposer rien que ce soit, en déduisant une suite de Vérités et de Conséquences nécessaires, ..., de la manière qui s'observe dans les Mathématiques pures”⁶⁸.

Vooraf dat laatste was zijn droom. Het moest een streng wetenschappelijk werk worden met axioma's, definities, stellingen en bewijzen, waarin de waarheden uit elkaar voortvloeiden en telkens onomstotelijk bewezen werden zoals de stellingen in de meetkunde. Na elk bewijs voegt hij er triomfantelijk „Q.E.D.” aan toe, „quod erat demonstrandum”. Dit zou een definitief werk worden waarop anderen dan verder konden bouwen. In de inleiding op de uitgave van 1807 schrijft hij dat ook Bacon, Descartes, Malebranche, Locke, Clarke, Leibnitz en Wolff iets dergelijks hadden geprobeerd of er althans aan gedacht hadden. Geen van hen had het werk doorgezet, of was er zelfs aan begonnen. Vanaf zijn jeugd voelde hij zich echter tot deze materie aangetrokken en, niettegenstaande de lastige opgave, had hij die taak op zich genomen en tot een goed einde gebracht⁶⁹. Het behoort tot de tragedie van zijn leven dat het pas kon verschijnen op een ogenblik dat Kant het volkomen overbodig had gemaakt.

Het is nog te vroeg om een oordeel uit te spreken over het totale oeuvre van Mann. Het werk waaraan hij het meest belang hechtte en waaraan hij de meeste tijd had besteed, zijn *Principes Métaphysiques des Etres et de Connoissances*, is nog niet bestudeerd. Ook zijn godsdienstige geschriften en nog enkele verhandelingen dienen eerst op hun juiste waarde beoordeeld te worden.

Toch dringen zich een paar vaststellingen op. In de korte periode van 1763 tot 1793 maakten wetenschap en technologie een snelle evolutie door⁷⁰. Omstreeks 1750 waren alle „philosophes” het er nog over eens dat de chemische wereld te herleiden was tot vier elementen: aarde, lucht, vuur en water. Deze opvatting werd vooral vanaf 1770 sterk aan het wankelen gebracht. Proefnemingen van Priestley⁷¹, Cavendish, Lavoisier⁷², Ingenhousz⁷³ en vele anderen deden lang-

⁶⁷ *Principes*, p. v.

⁶⁸ *Id.*, p. iv.

⁶⁹ *Principes*, p. v.

⁷⁰ D. Mc KIE, *Science and Technology. — The New Cambridge Modern History* dl. VIII, p. 115-42.

⁷¹ J. Priestley (1733-1804). Theoloog, scheikundige en filosoof. Een van de grote figuren uit de geschiedenis der scheikunde. In 1774 maakte hij in Parijs zijn ontdekking van zuurstof bekend. Ontdekte nog talrijke gasvormige stoffen. *DNB*, dl. XVI, p. 357-76.

⁷² A. Lavoisier (1743-1794). Frans chemicus. Wordt als de grondlegger der moderne chemie

zaam het vermoeden rijzen dat de chemische werkelijkheid veel en veel ingewikkelder was en dat de oude theorieën moesten herzien worden.

Met opzet worden hier deze wetenschapsmensen genoemd omdat Mann via zijn contacten met Engeland en waarschijnlijk ook via een tijdschrift als *Journal des Sçavans*, weet had van hun ontdekkingen. Uit zijn reacties kan men afleiden dat hij soms de draagwijdte ervan niet begreep en bleef vasthouden aan de oude opvattingen⁷⁴. In andere gevallen zag hij echter heel duidelijk dat er, ook op wetenschappelijk vlak, een revolutie was begonnen⁷⁵. Nu is het opvallend dat het merendeel van zijn „wetenschappelijke” verhandelingen geschreven zijn vóór 1780. Van 1780 tot 1792 hield Mann zich in zijn vrije uren vooral bezig met het corrigeren, aanvullen of kopiëren van reeds bestaande werken om daarvan een nieuwe editie op de markt te brengen. Waarom besteedde hij in deze periode zijn energie aan dat soort werk en maakte hij het zich zo gemakkelijk? Hij had een goed gevulde bibliotheek bij de hand en kon zijn vrije tijd even goed aan opzoekingswerk hebben besteed. Begreep hij dat hij zijn studieveld te ruim genomen had? Merkte hij dat zijn vertrouwdheid met de christelijke leer en met de klassieke auteurs hem bij de nieuwe inzichten van weinig nut waren? Leed hij aan „publicitis” en telde voor hem meer de kwantiteit dan de kwaliteit? Misschien speelden al deze factoren mee. Het lijkt daarom aannemelijk dat, zelfs indien abbé Mann niet in regeringsdienst had gestaan en zich uitsluitend aan de wetenschap had kunnen wijden, zijn positief-wetenschappelijk werk er niet veel briljanter zou hebben uitgezien. Het resultaat van zijn jarenlange wetenschapsbeoefening in Nieuwpoort bevestigt enkel deze mening.

beschouwd. Publiceerde in 1789 zijn *Traité élémentaire de chimie*. *Grote Winkler Prins*, dl. 11, p. 650.


⁷³ J. Ingenhousz (1730-1799). Hij was een tijd lijfarts van Jozef II en Maria Theresia en begreep in 1779 dat de planten de lucht zuiveren onder invloed van het zonlicht. *DNB*, dl. X, p. 433-4.

⁷⁴ In de hoger aangehaalde brief aan Young (voetnoot 28) spreekt Mann zijn mening uit over een van Priestley's theorieën. Het is moeilijk zijn antwoord te beoordelen omdat we niet weten wat Young precies schreef. Volgende passage leert ons echter wel iets over zijn houding tegenover een markante figuur: „It is with some surprize that I see you attribute to the great Philosopher Dr. Priestley, the discovery that Phlogiston either is the food of Plants, or contributes much to it. We consider that Gentleman as an able Experimental Natural Philosopher, but as no great philosopher in other respects. The term *great*, due to Newton, to a Leibnitz, etc. applied here hurt me, and made others laugh”. *ARA, SSO*, 2135, F. 202 v^o. In een brief aan Banks schrijft hij: „Les nouvelles expériences du docteur Ingenhausz sur les végétaux et les différentes sortes d'air qu'ils produisent, ... sont un autre sujet d'enthousiasme pour quelques-uns et de mépris pour d'autres. Je ne puis m'empêcher de penser, ..., que certaines de ses conséquences sont trop générales et trop étendues pour les prémices dont il les fait découler”. *DELEPIERRE*, p. 60 (24 juli 1780).

⁷⁵ „J'ai eu connaissance depuis plusieurs mois de la découverte de M. Cavendish, sur le moyen de convertir l'air en eau; et, du moment où je l'appris, je la considérai comme un des plus grands pas faits par la science depuis longtemps vers la connaissance de la nature réelle des éléments, connaissance jusques aujourd'hui extrêmement imparfaite”. *DELEPIERRE*, p. 100 (4 juni 1784).

Bruxels, April 8th 1758.
76
3

Dear Sir,



I have this moment received your kind favour of the 5th instant, and tho' the English-post sets off again within the hour, I cannot omit making use of it to return you my sincere thanks for the very agreeable News you give me in it, of my being elected a foreign Member of the Royal Society, an honour I have long wished for, and the only one I ever did or shall solicit; I will endeavour by being usefull whenever I can, that it become not a stail one. You would much oblige me, if you would convince those who have concurred to my Election of my sincere gratitude to them; I know you have been among the first to contribute to it.

Nothing that you mention from the Society of Antiquaries has come to my hearing, nor has Mr. Magellan ever mentioned it, but I know he has a large Box preparing for Brussels, in which most probably it will be sent us, and as soon as it arrives you shall hear from me. I hope in a few months to send our 5th Volume to the Society of Antiquaries, as the impression is begun about a month ago.

I am, with the sincerest regard
Dear Sir, your very obed^t & devoted humble servant,
Abbe Mann

Brief van abbé Mann aan Th. Astle, waarin hij dankt voor het langverhoopte bericht van zijn verkiezing tot buitenlands lid van de Royal Society.

BESLUIT

Het resultaat van het onderzoek naar de aanwezigheid van abbé Manns oeuvre in een aantal grote Belgische bibliotheken kan in enkele woorden beoordeeld worden. Bijna alle uitgegeven werken staan ter beschikking van de onderzoeker en het depouilleren van de overige bibliotheken zal waarschijnlijk enkel een aantal exemplaren van reeds voorhanden zijnde werken opleveren. Ook het belangrijkste deel van zijn handschriften zijn bewaard. Wellicht kan verder zoeken in België en in het buitenland, bijvoorbeeld in de British Library in Londen, nog, voor de kennis van het oeuvre en van de auteur waardevolle vondsten aan het licht brengen. Indien dit niet het geval zou zijn, is toch voldoende materiaal aanwezig om een grondige studie over Mann mogelijk te maken.

Hier een definitief oordeel uitspreken over Mann en over zijn werk is niet mogelijk. Wel zijn de contouren duidelijker geworden en is de richting, waarin verder onderzoek zich kan bewegen, bepaald. Hij verdient het verder uit de vergetelheid te worden gehaald.

Het loont de moeite een aantal feiten en inzichten nog eens op een rijtje te zetten. De levensloop van Mann is getekend door uitwendige omstandigheden, door enkele gewichtige door hem zelf genomen beslissingen, en door de geest van de tijd waarin hij leefde.

Mann heeft het grootste deel van zijn leven in de Oostenrijkse Nederlanden doorgebracht. Dat ligt in grote mate aan de onverzettelijkheid van zijn vader. Deze weigerde de jongen zelf te laten bepalen wat hij zou studeren. Later, toen de jongeman naar Frankrijk was gevlucht en katholiek was geworden, verbrak hij elk contact. Hij uitte zelfs bedreigingen tegenover zijn zoon, zodat deze wel verplicht was zijn heil elders te zoeken.

Eenentwintig jaar oud, bekeerde Mann zich tot het katholicisme. Deze niet-alledaagse beslissing is des te merkwaardiger omdat ze genomen werd te Parijs in 1756, op een ogenblik, dat in de kringen van de „philosophes” een sceptische houding tegenover de Kerk tot de „bon ton” behoorde. Het bracht hem in een moeilijke positie. Enerzijds voelde hij zich aangetrokken tot al wat er roerde in de wereld van de ideeën en beschouwde hij zichzelf ook als een „philosophe”; anderzijds behoorde hij nu tot een Kerk die huiverig stond tegenover alle nieuwlichterij. Hij vereenzelvigde zich sterk met die Kerk en dat zou zijn hele leven grondig beïnvloeden.

De persoon die hem het meest overtuigd had tot het zetten van deze stap, was Bossuet. Hij bewonderde vooral het *Discours sur l'Histoire Universelle*, „un chef

d'œuvre de raison et d'Eloquence"¹. Daarnaast las hij ook veel filosofische auteurs als Descartes, Locke en Leibnitz. Van al deze mensen erfde hij de geest, die in zijn godsdienstige en metafysische geschriften tot uiting komt. Het is een geest die door Quéniart gedefinieerd werd als „... (un) christianisme moralisant où l'argument raisonnable pèse d'un poids progressivement plus lourd, où Dieu se fait plus abstrait"².

Ook de jicht drukte een stempel op zijn activiteiten en zijn levensloop. Ze zette hem aan de Kartuis te verlaten en dwong hem de kamer te houden zodat hij soms maandenlang tot niets anders in staat was dan lezen en schrijven. Zij belette hem ook in 1794 op een cruciaal moment, de lange en vermoeiende vlucht naar Engeland te ondernemen. Daardoor werd hij voorgoed afgesneden van het land waar hij zich thuis voelde.

Mann heeft de jaren 1758-1764, die hij als gewoon kartuizer te Nieuwpoort doorbracht, als de gelukkigste van zijn leven beschouwd, omdat hij toen ongestoord kon werken en lezen. Men zou deze appreciatie kunnen toeschrijven aan de ouder wordende mens die met heimwee terugkijkt naar zijn leven als jongvolwassene. Al zit daar dus een stuk sentiment in, toch krijgt men het gevoel dat Mann in het 18de-eeuwse Brussel niet gelukkig was. De tegenstelling tussen wat de regering met steeds meer aandrang wilde, en wat de politieke machthebbers in de Nederlanden, waaronder vooral de hogere clerus, steeds duidelijker niet namen, groeide snel. Deze gang van zaken bracht hem soms in een lastig parket omdat hij van beide partijen deel uitmaakte. Hij stond in dienst van de regering en verdedigde in 1783 de opheffing van de kloosters, maar steunde tegelijkertijd een poging om aan de Nieuwpoortse Kartuis een andere bestemming te geven in dienst van de Engelse missie op het vasteland. Zijn grote diplomatieke gaven beletten niet dat hij toch toegevingen moest doen aan eigen overtuiging.

Bovendien hinderde de benauwende en strijdbare sfeer die toen in kerkelijke kringen heerste, hem erg. Men kan zich moeilijk voorstellen wat het aan Mann moet gekost hebben zijn *Principes métaphysiques des Etres et des Connoissances* niet uit te geven. Hij vreesde de kerkelijke censuur in die mate dat hij het werk, waaraan hij toen circa vijftien jaar had gewerkt, en dat hem een plaats moest bezorgen in de rij van de grote metafysische denkers, in de lade liet liggen. En toen hij in 1792 naar Engeland vluchtte, viel het verschillende levensklimaat hem zo sterk op dat het hem toescheen alsof daar de perfectie was bereikt. Zijn vaderland leek hem een „natie van prinsen" waar „echte vrijheid en menselijkheid" heersten.

„... the act of writing about a real person, ..., instantly deprives him of many dimensions, instantly transforms him through print into a limited image ..."³. Op

¹ KB, hs. 20094, *Excerpta*, f. 281.

² J. QUÉNIART, *Les Hommes, l'Eglise et Dieu dans la France du XVIII^e siècle*, Parijs, p. 124.

³ J. CLIFFORD, *Biography as an art. Selected criticism 1560-1960*, Londen, 1962.

gevaar af een eenzijdig beeld te schetsen, willen we toch proberen abbé Mann te tekenen zoals hij uit de bronnen tot ons is gekomen. Mann had zeer veel gelezen en bezat een zeer veelzijdige ontwikkeling. Ongetwijfeld kon hij met de vele amateur-wetenschapslui over de toenmalige actualiteit zijn woordje meepraten. In het gezelschap van de leden van de Royal Society te Londen voelde hij zich volkomen op zijn gemak. Wanneer men echter zijn positief-wetenschappelijk werk bekijkt en leest wat bijvoorbeeld Dufour zegt over zijn meteorologische waarnemingen, dan constateert men dat zijn eigen bijdrage minimaal is geweest. Mann historicus? Mann geograaf? Mann wiskundige? Mann en zijn pedagogische en godsdienstige opvattingen? Het dient allemaal nog onderzocht te worden, al lijkt ons het besluit voorspelbaar: veel oorspronkelijks zal men er niet in vinden. Hij beperkte zich veelal tot het verzamelen en opnieuw formuleren van kennis, verworven door anderen. Wat zijn religieuze geschriften betreft, schrijft hij zelf dat zijn opzet er voornamelijk in bestond ideeën van anderen tot één geheel te herscheppen. Wel zal men hem veel preciezer kunnen situeren in zijn tijd en met grotere nauwkeurigheid de vraag beantwoorden in welke mate hij tot de Verlichting behoorde.

Blijft tenslotte zijn *Principes métaphysiques des Etres et des Connoissances*, het werk waaraan hij het langst heeft gewerkt. Door de methodische aanpak en de opzet te vertrekken van een kennisleer maakt het een zeer soliede indruk. Of Mann echter een groot metafysicus was, zal nader onderzoek aan het licht moeten brengen.

Toen de Leuvense theoloog J. F. Van de Velde in 1775 de Kartuis te Nieuwpoort had bezocht, schreef hij nadien in zijn reisnotities: „Nous eumes l'honneur de parler à Mr. de Mann ... homme savant, surtout en physique et métaphysique"⁴. Dit zou wel eens de beste typering kunnen zijn voor Mann als geleerde. Naar de maatstaven van zijn tijd en vooral van het wetenschappelijk niveau in de Nederlanden, bezat hij waarschijnlijk een degelijke kennis van de natuurkunde. In Engeland, waar Cavendish en Priestley, en in Frankrijk, waar Lavoisier de grondslag legden voor de moderne scheikunde, zou hij slechts een van de vele amateur-wetenschappers zijn geweest. Dat Van de Velde een hoge dunk had van zijn onderlegdheid in de metafysica, zou hem zeker gelukkig hebben gemaakt, want uiteindelijk ging daar zijn grootste belangstelling naar uit.

Toch heeft Mann op ons veel meer indruk gemaakt als secretaris van de Academie vanaf 1783 en als commissaris voor het onderwijs vanaf 1791. Met een strenge nauwgezetheid, een verbluffende werkkraft en een aangeboren organisatietalent zette hij zich in voor de hem opgedragen taak. Hij moest ze dan nog volbrengen in de meest ondankbare omstandigheden, wat zijn optreden nog meer doet bewonderen. Men kan alleen maar vermoeden welke diensten hij de

⁴ DE DECKER, p. 127.

Nederlanden had kunnen bewijzen in andere omstandigheden, over een langere periode.

Voor de geschiedschrijving van de Oostenrijkse tijd blijft Mann ook interessant als waardevolle getuige van een periode die door een aantal 18de-eeuwers wellicht gevoeld werd als het einde der tijden. Als regeringsambtenaar in Oostenrijkse dienst was hij nauw betrokken bij het reilen en zeilen van deze gewesten en moet hij goed geweten hebben wat er voor en achter de schermen gebeurde op wetenschappelijk, cultureel en politiek gebied. Tegelijkertijd voelde hij zich als ontwikkeld Engelsman een superieure buitenstaander die speciaal in de correspondentie met zijn Engelse vrienden zeer vrijmoedig zijn mening over Nederlandse toestanden ten beste gaf. Deze bijzondere situatie maakt zijn getuigenis des te kostbaarder.

Wat Mann het meest karakteriseerde, was wellicht zijn trouw aan de eens gedane keuze. Hij wou trouw blijven aan de Katholieke Kerk en vreesde niets meer dan door het kerkelijk gezag veroordeeld te worden. Daarom voegde hij in het *Réflexions sur la religion*, waarin hij de kerkpolitiek van Neny en de regering steunde, er voor alle zekerheid bij: „Je suis avec la grace Divine, prêt à verser jusqu'à la dernière goutte de mon sang pour chaque Dogme de la Religion catholique”⁵.

In de Academie stak hij boven de anderen uit, door zijn ijver en zijn talenten. Eens het contract tussen hem en de regering gesloten, vervulde hij nauwgezet alle opdrachten die hem werden toevertrouwd. Tot het laatste ogenblik zette hij zich in voor het geloof, voor de orde, voor het gezag.

Tenslotte bleef hij als Engelsman gehecht aan zijn vaderland en tot in zijn laatste brief klinkt de bezorgdheid door om het lot van zijn dierbaar Engeland dat bedreigd werd door de Franse „woestelingen”.

Zijn trouw was echter ook een trouw aan het verleden. Hij zat vast in een wetenschappelijk verouderd wereldbeeld. Naar zijn mening had hij op een mathematische wijze onweerlegbaar aangetoond dat God bestond en dat een geopenbaarde godsdienst noodzakelijk was. Kants filosofie was duister en fout.

De Franse Revolutie had een goed geordende wereld omvergegooid en in de plaats niets anders dan anarchie gebracht. Hij verafschuwde ze des te meer omdat ze hem ook zoveel persoonlijk lijden had berokkend.

De schenking van een exemplaar van het *Principes Métaphysiques des Etres et des Connoissances* aan de keizer, de vertegenwoordiger van het wereldlijk gezag, en aan de paus, de vertegenwoordiger van het geestelijk gezag, kan haast als een symbolische bevestiging begrepen worden van zijn verbondenheid met de 18de-eeuwse ordening.

Abbé Mann stierf in 1809. Hij had het Ancien Régime letterlijk en figuurlijk niet overleefd.

⁵ *Réflexions sur la religion*. KB, hs. III 1084, f. 5v^o.

SYNOPSIS

Theodore Augustus Mann was born in Yorkshire in 1735. He received a good education and soon proved to have an insatiable thirst for study. Owing to disagreements with his father concerning his future, he emigrated to Paris in 1754. After much study of Bossuet's "Discours sur l'Histoire Universelle", he was converted to Catholicism. The war between England and France obliged him to seek refuge in Spain, where he embraced a military career. However, his love for books led him to resign and to take vows in the English Chartreuse at Nieuwpoort in 1759.

Whether this was a wise decision seems to be questionable in the light of things to come. Still the years in this Flemish coastal town of the Austrian Netherlands provided an opportunity for intensive study. In 1764 he became prior of the small community, which enabled him to have more contacts with the outside world, including England.

However, Carthusian monastic life proved too hard for his delicate health, as well as imposing restrictions on his scholarly ambitions, and he sought to be released of his vows. Support came from high government circles and at the request of the Austrian Government, Rome gave its consent in 1777. To provide a living, Mann was appointed a canon of St. Mary's Church in Kortrijk (Courtrai). In the meantime he had become a member of the Académie Impériale et Royale des Sciences et des Belles Lettres in Brussels. At the request of Neny, First President of the Privy Council, he wrote several treatises in support of the government's policy in ecclesiastical matters. As a member of the Académie "l'abbé Mann" as he came to be known wrote a number of scholarly dissertations on a variety of subjects, besides reporting on works submitted for competitions. He was appointed permanent secretary of the Académie in 1787 and devoted himself conscientiously to his new task, which brought him into contact with numerous foreign academies. A number of these elected him to membership, amongst them the Royal Society in London. Mann piloted the Académie skilfully through the troubled years following the French Revolution, until the French invasion of 1794 prevented him from continuing his task. Nor were his services to the government limited to his work as an academician. He was commissioned to write a variety of works, including manuals for schools, but these were not printed. His support of the government's policy in religious matters, the advice he gave and the concomitant measures which he proposed, brought him into some awkward situations, e.g. when the monasteries were dissolved in 1783.

In 1790 he became a member of the Royal Committee of Studies, the Ministry of Education. In those turbulent times and in circumstances that were often

extremely difficult he endeavoured to make the educational system work properly. Unfortunately, despite his great energy and ability, his efforts were to prove vain. The events of 1794 put an end to this activity.

Between 1794 and 1797 Mann had to flee time and again before the French conquerer. The gout from which he suffered most of his life made it inadvisable for him to seek refuge in England. Eventually he settled down in Prague where he lived quietly till his death in 1809.

Even though Mann spent the greater part of his life in the Austrian Netherlands, he remained English until his death. The great amount of friends he made during his few stays in his native country made his homesickness grow as the years went by. Among those friends were Sir Joseph Banks and Thomas Astle, with whom he kept up a fairly intensive correspondence. Besides, he regularly met English travellers in Brussels and also kept contact with the English colony there. From some writings and letters it may be concluded that the English government enlisted his help e.g. during his stay in London in 1793.

Wherein lies the importance of his work? For the time being, it is impossible to give a definitive answer to this question as he was active in a host of disciplines that claimed his interest: mathematics, physics, meteorology, economy, geography, history, philosophy, ethics, theology.

His contributions in all these fields can only be assessed by competent scholars. His *Principes Métaphysiques des Êtres et des Connaissances* deserves closer study because he considered it to be his life-work and indeed devoted a great part of his working life to it. In this treatise, he attempts to prove that "true" philosophy and "true" religion are not at all contradictory. Yet random though intensive scrutiny has shown that on the whole, little material of real originality will be found in it.

His life and works do not only reveal the abbé Mann as an enlightened conscientious and able servant of the Austrian Government, but also throughout his life as a loyal member of the Catholic Church.

INHOUDSTAFEL

DEEL I:	39
Inleiding	39
DEEL II: Th. A. MANN (1735-1809): EEN LEVENSSCHETS	42
Hoofdstuk I. Een onrustige leertijd (1735-1758)	42
Hoofdstuk II. Kartuizer in Nieuwpoort (1757-1777)	47
Hoofdstuk III. Mann en de Brusselse Academie (1774-1794)	60
Hoofdstuk IV. In dienst van de Oostenrijkse regering (1777-1794)	71
Hoofdstuk V. Eindelijk rust in een ver land (1794-1809)	83
Hoofdstuk VI. Trouw aan Engeland	90
DEEL III: ALGEMENE KARAKTERISERING VAN ZIJN WERK	100
BESLUIT	113
SYNOPSIS	117
INHOUDSTAFEL	119